॥ શ્રીસ્વામિનારાયણો વિજયતેતરામ્ ॥

શ્રીનરનારાયણદેવ સાહિત્ય ગ્રન્થમાલા – ૪૧

શ્રીનરનારાયણદેવ નૂતન મંદિર મહોત્સવના ઉપલક્ષ્યમાં પ્રકાશિત

સમાજસુધારક
ભગવાન શ્રીસ્વામિનારાયણ

-: લેખક :-

ડૉ. સ્વામી સત્યપ્રસાદ દાસજી - વેદાન્તાચાર્ય

પ.પુ.ધ.ધુ.૧૦૦૮ આચાર્ય શ્રીકૌશલેન્દ્રપ્રસાદજી
મહારાજની આજ્ઞાથી

-: છપાવી પ્રસિદ્ધ કરનાર :-

મહંત સદ્‌ગુરુ પુરાણી સ્વામી શ્રીધર્મનંદનદાસજી
શ્રીસ્વામિનારાયણ મંદિર ભુજ

-: પુસ્તક પ્રાપ્તિ સ્થાન :-

શ્રીસ્વામિનારાયણ મંદિર, શ્રીનરનારાયણદેવ કોઠાર.
શ્રીસ્વામિનારાયણ રોડ, સીટી પોલીસ સ્ટેશન સામે
ભુજ - કચ્છ, ગુજરાત, પીન. ૩૭૦૦૦૧

મૂલ્ય - રૂા. - ૨૦

આવૃત્તિ- **પ્રથમ**

પ્રત. ૩૦૦૦

© સર્વ હક્ક પ્રકાશકને સ્વાધિન છે.

સંવત્ ૨૦૬૬ વૈશાખ સુદ-૫
તા. ૧૮ - ૫ - ૨૦૧૦ મંગળવાર

-: કંપોઝ તથા ટાઈપ સેટીંગ :-
ડૉ. સ્વામી સત્યપ્રસાદ દાસજી

મુદ્રક :- શ્રીનરનારાયણ દેવ પ્રિન્ટીંગ પ્રેસ
શ્રીસ્વામિનારાયણ મંદિર, ભુજ

નિવેદન

સર્વાવતારી ભગવાન શ્રીસ્વામિનારાયણ ઉપદેશ આપતાં પહેલાં સ્વયં તે કરી બતાવતા હતા. પુત્રોએ પોતાના માતા પિતાની કેવી રીતે સેવા કરવી તે સ્વયં શ્રીહરિએ ધર્મદેવ અને ભક્તિમાતાની સેવા કરી બતાવી. બાળપણથી જ પ્રભુએ માતાપિતાની સેવા, વિદ્યાભ્યાસ, દેવદર્શન, ભગવાનની કથા સાંભળવી વગેરે સ્વયં કરતા અને બાળકોને પણ શીખવતા.

સાત વર્ષ સુધી દેશાટન કરી ગુજરાતમાં ઉદ્ધવાવતાર શ્રીરામાનંદ સ્વામીને મળ્યા. ગુરુ શ્રીરામાનંદ સ્વામી પાસેથી ભાગવતી દીક્ષા લીધી. શ્રીરામાનંદ સ્વામીએ ઉદ્ધવ સંપ્રદાયની ધૂરા સર્વાવતારી શ્રીહરિને સોંપી.

શ્રીહરિએ જન કલ્યાણ માટે સંતો - ભક્તો સાથે વિચરણ કરવા લાગ્યા. પરન્તુ જનતા વ્યસની, અંધવિશ્વાસુ અને અસંસ્કારી હતી. આવી પરિસ્થિતિ જોઈને શ્રીજી મહારાજે વિચાર્યું કે અત્યારે ધર્મની વાત કરશું તો કોઈને સમજમાં નહી આવે જો શરીરિક, માનસિક અને આર્થિક સ્થિતિ સુધરે તો જ ધર્મને સમજી શકસે તેથી સૌ પ્રથમ મહારાજે અનેક ગામોમાં સદાવ્રતો ખુલ્યાં. અનેક ગામોમાં પાણી માટે વાવ, કુવા, તળાવો ખોદાવ્યાં, ધર્મના નામે હિંસા થતી હતી તે બંધ કરાવી. રાજાઓ અને દરબારો દારૂ-અફીણ, જેવાં વ્યસનોમાં ડૂબ્યા રહેતા હતા તેને વ્યસનોથી મુક્ત કર્યા. લૂટારોઓના હાથમાં માળા પકડાવી અનેકવિધ કુરીવાજોને દૂર કર્યા પછી ગામોગામ વેદ, ઉપનિષદ્, ગીતા ભાગવત જેવાં શાસ્ત્રોની વાતો કરીને વૈદિક ધર્મનો પ્રચાર કર્યો. અને વેદાદિ શાસ્ત્રોના સાર રૂપે વચનામૃત, શિક્ષાપત્રી જેવાં કલ્યાણકારી ગ્રન્થો મુમુક્ષુઓને આપ્યા. આજે આવાં પવિત્ર શાસ્ત્રોનાં વાંચન અને શ્રવણથી અનેક મુમુક્ષુઓ ઉદ્ધર થઇ રહ્યો છે. શ્રીહરિએ સ્વયં આપણા માટે કેટલો દાખડો કરીને મોક્ષનો માર્ગ સરલ કરી ગયા છે.

આવી શ્રીજી મહારાજની સમાજ સુધારકની કથાઓ આ નાની પુસ્તિકમાં વર્ણવી છે. આ પુસ્તકનો સૌ હરિભક્તો લાભ લે એવી આશા રાખીએ છીએ.

મહંત પુરાણી સ્વામી શ્રીધર્મનંદન દાસજી
શ્રીસ્વામિનારાયણ મંદિર - ભુજ

બે બોલ

ભગવાન શ્રીસ્વામિનારાયણે ત્રીસ વર્ષના અલ્પ સમયમાં ગુજરાત રાજ્યની કાયાપલટ કરી નાખી. સમગ્ર ભારતવર્ષમાં શાસન છિન્નભિન્ન થઇ ગયું હતું. ખાસ કરીને ગુજરાતમાં તો રાજાઓ સ્વયં પ્રજાને લૂંટી રહ્યા હતા. ધર્મ, અહિંસા સદાચાર અને નીતિનું નામોનિશાન પણ દેખાતું ન હતું. જોબનપગી જેવા અનેક ડાકુઓ પ્રજાને દિવસના લૂંટી રહ્યા હતા અને ચોરો રાત્રે લૂંટી રહ્યા હતા. ગુજરાતની આવી પરિસ્થિતિને જોઇને ભગવાન શ્રીસ્વામિનારાયણે પોતાના કર્તવ્યને ગંભિરતાથી વિચારીને રાજા અને જનતાને ધર્મ, નીતિ, સદાચાર અને અહિંસાથી સુધારવાનો પ્રયાસ કર્યો, અને તેમાં સંપૂર્ણરીતે સફળ થયા.

ભગવાન શ્રીસ્વામિનારાયણે વૈદિકધર્મની સ્થાપનાની સાથે પ્રજાને આધ્યાત્મિક અને વ્યવહારીક નીતિની શિક્ષા આપીને આ લોકમાં અને પરલોકમાં સુખી થવાનો માર્ગ બતાવ્યો. તે કયો માર્ગ હતો ? મનુષ્યોને કેમ અને કેવી રીતે સુખી કર્યા ? આ પ્રશ્નોના સંક્ષિપ્ત ઉત્તર સરલભાષામાં આ નાની પુસ્તિકામાં આપવાનો પ્રયાસ કર્યો છે. ભગવાન શ્રીસ્વામિનારાયણના મુખ્ય સામાજિક કાર્ય અને સંપ્રદાયનો સંક્ષિપ્ત પરિચય આપ્યો છે. કારણ કે આજના ઝડપી યુગમાં મનુષ્યોને વાંચવાનો વધારે સમય મળતો નથી તેથી મોટા મોટા ગ્રન્થોને વાંચવામાં અસમર્થ થઇ રહ્યા છે. આવી પરિસ્થિતિમાં નાની પુસ્તિકા ઉપયોગી થઇ શકે છે.

મને આશા છે કે આ નાની પુસ્તિકા દેશ-વિદેશમાં રહેતા પ્રિય વાચકોને ખાસ કરીને યુવાનોને અતિ પ્રિય બનશે.

ભુજ શ્રીસ્વામિનારાયણ મંદિરના મહંત સદ્‌ગુરુ પુરાણી સ્વામી ધર્મનંદન દાસજી, સદ્‌ગુરુ સ્વામી પ્રેમપ્રકાશ દાસજી જેવા વડીલ સંતોએ આ લેખન કાર્યમાં મને પ્રેરણા આપીને પ્રવૃત કર્યો છે આ માટે હું આ સદ્‌ગુરુઓનો અતિ આભારી છું.

ડૉ. **સ્વામી સત્યપ્રસાદ દાસજી (વેદાન્તાચાર્ય) ભુજ**

પ્રસ્તાવના

ભગવાન શ્રીસ્વામિનારાયણનો જન્મ છુપૈયાગામમાં ઈ. ૧૭૮૧ એપ્રિલ તા. ૨ સોમવારના દિવસે થયો હતો. તેમનું બાળપણનું નામ ઘનશ્યામ હતુ. માતાનું નામ શ્રીભક્તિદેવી અને પિતાનું નામ શ્રીધર્મદેવ હતુ. છુપૈયામાં અનેક અસુરો ઉપદ્રવ કરવા લાગ્યા. તેથી ધર્મદેવ અને ભક્તિમાતા છુપૈયા છોડીને અયોધ્યા રહેવા લાગ્યા. અયોધ્યામાં ઘનશ્યામે માતાપિતાની ખૂબ સેવા કરવા લાગ્યા. સમય થતાં ધર્મદેવ અક્ષરધામ સિધાવ્યા. ત્યારપછી ભક્તિમાતા અક્ષરધામ ગમન કર્યું. માતાપિતાના અક્ષરધામ ગમન પછી ઘનશ્યામ અગિયાર વર્ષની અવસ્થાએ અનેક જીવોના કલ્યાણ માટે સ્વજન અને સ્વગૃહ છોડીને આસેતુ હિમાલય અને સમગ્ર ભારતદેશની યાત્રા કરવા ચાલી નિકળ્યા. હવે તે શ્રીનીલકંઠવર્ણીના નામે ઓળખાવા લાગ્યા. હિમાલય, બિહાર, ઉત્તરપ્રદેશ, મધ્યપ્રદેશ, આસામ, બર્મા, બંગાળ, આંધ્રપ્રદેશ, તામિલનાડું, કેરલ, કર્ણાટક, મહારાષ્ટ્ર, ગુજરાત આદિ સંપૂર્ણ ભારતવર્ષમાં એકલા તીર્થાટન કરતા કરતા તેમણે સૌરાષ્ટ્રમાં પદાર્પણ કર્યું. તે ગામમાં શ્રીકૃષ્ણના પરમ ભક્તરાજ ઉદ્ધવાવતાર સદ્‌ગુરુ શ્રીરામાનંદ સ્વામીનો મોટો મઠ હતો. જેમાં સ્વયં સદ્‌ગુરુ શ્રીરામાનંદ સ્વામી પોતાના શ્રીમુક્તાનંદ સ્વામી આદિ પચાસ શિષ્યોની સાથે રહેતા હતા. પરન્તુ જયારે શ્રીનીલકંઠવર્ણી મઠમાં આવ્યા તે સમયે શ્રીરામાનંદ સ્વામી ભુજનગર (કચ્છ)માં વિરાજમાન હતા. શ્રીનીલકંઠવર્ણી આ આશ્રમમાં ધર્મ, જ્ઞાન, વૈરાગ્ય યુક્ત શ્રીકૃષ્ણ ભગવાનની ભક્તિની પરાકાષ્ઠા જોઈને ત્યાં રહેવાનો નિર્ણય કર્યો. અઢાર

વર્ષના યુવાન વર્ણીરાજની પ્રતિભા, પ્રભાવ અને ક્રાન્તિ જોઇને શ્રીમુક્તાનંદ સ્વામી આદિ પચાસ સાધુઓ આશ્ચર્ય ચકિત થઇ ગયા. વર્ણીરાજે શ્રીમુક્તાનંદ સ્વામીની આગળ સદ્‌ગુરુવર્ય શ્રીરામાનંદ સ્વામીના દર્શન કરવાની પોતાની ઇચ્છા બતાવી, ત્યારે શ્રીમુક્તાનંદ સ્વામીએ આશ્વાસન આપતાં કહ્યું કે થોડા જ દિવસોમાં સ્વામી આંહી પધારશે. તમે આહીંજ આશ્રમમાં રહીને સ્વામીની પ્રતિક્ષા કરો. શ્રીનીલકંઠવર્ણીએ શ્રીમુક્તાનંદ સ્વામીની વાત પર વિશ્વાસ કરીને આશ્રમમાં રહિને આશ્રમની વિવિધ સેવા કરવા લાગ્યા.

થોડા દિવસો વિત્યા પરંતુ શ્રીરામાનંદ સ્વામી ન પધાર્યા ત્યારે સદ્‌ગુરુના દર્શનના અધિરા બનેલા શ્રીનીલકંઠવર્ણીએ શ્રીમુક્તાનંદ સ્વામીને ફરીવાર પુછ્યું ત્યારે શ્રીમુક્તાનંદ સ્વામીએ કહ્યું તમે સ્વામી ઉપર એક પત્ર લખો. પત્ર મળતાં જ સ્વામી આવી જશે. શ્રીનિલકંઠવર્ણીએ સ્વામી ઉપર એક પત્ર લખી ભુજ મોકલાવ્યો. પત્ર મળતાં જ શ્રીરામાનંદ સ્વામીએ કહી મોકલાવ્યું કે અમે પિપલાણા ગામમાં આવીએ છીએ. સમાચાર મળતાં શ્રીનીલકંઠવર્ણી શ્રીમુક્તાનંદ સ્વામી આદિ સંતગણ પિપલાણા પધાર્યા અને ગુરુ શ્રીરામાનંદ સ્વામી દર્શન કરીને વર્ણીરાજ પોતાને ધન્ય માનવા લાગ્યા. સદ્‌ગુરુ શ્રીરામાનંદ સ્વામીએ શ્રીનીલકંઠવર્ણીને ઓળખી ગયા આ તો સાક્ષાત્ શ્રીકૃષ્ણ ભગવાન છે. હવે મારા અવતારનું પ્રયોજન પૂર્ણ થયું. ત્યાર પછી લોક કલ્યાણ માટે સંપ્રદાયની પરંપરાને અનુરુપ તેમણે શ્રીનીલકંઠવર્ણીને યથાશાસ્ત્ર ભાગવતી દીક્ષા પ્રદાન કરીને તેમનાં સહજાનંદ સ્વામી અને શ્રીનારાયણમુનિ એવાં બે નામ પાડ્યા.

ત્યારપછી સદ્ગુરુ શ્રીરામાનંદ સ્વામીએ શ્રી સહજાનંદ સ્વામીને આ ઉદ્ધવ સંપ્રદાયની ધર્મ ધૂરા સોંપી પોતે સ્વંય સ્વધામ સીધાવ્યા. પછી શ્રીસહજાનંદ સ્વામીએ સ્વકર્તવ્ય પર ગહન વિચાર કર્યો.

શ્રીસહજાનંદ સ્વામીને ભક્તો ભગવાન શ્રીસ્વામિનારાયણના રુપમાં શા માટે પૂજે છે ? આ વિષયમાં જાણવા ઈચ્છતા હો તો તમને શ્રીસહજાનંદ સ્વામીના યુગમાં ભારતવર્ષની સ્થિતિ કેવી હતી ? તે સમયે તેમણે શું કર્યુ ? કેવા કેવા લોકોને નવું જીવન આપ્યું ? આ બધુ જાણવું જરૂરી છે. તેમના યુગમાં ભારતની કેવી પરિસ્થિતિ હતી તેમાં પણ ખાસ કરીને ગુજરાત રાજ્યની પરિસ્થિતિ કેવી હતી ? તેનું થોડું અવલોકન કરીએ.

મુગલ સામ્રાજ્યના પતન પછી મહારાષ્ટ્ર સામ્રાજ્ય પણ ધીરે ધીરે ક્ષીણ થવા લાગ્યું. અંતમાં પાણિપત ક્ષેત્રમાં ચોથુ યુદ્ધ ખેલાયું. આ યુદ્ધમાં અંગ્રેજોએ મહારાષ્ટ્ર રાજ્યને પરાજિત કર્યું. ત્યારપછી ભારતદેશનો અધિકાંશ ભાગને અંગ્રેજોએ કબ્જે કર્યો. છતાં પણ સંપૂર્ણ ભારતદેશ પર અંગ્રેજોનું શાસન ન હતું. ઘણા એવાં રાજ્યો હતા જ્યાં સામન્ત રાજાઓ સ્વયં પોતાને સ્વતંત્ર અને નિરંકુશ માનતા હતા. અને જનતાને દુઃખી કરતા હતા તથા લૂંટતા પણ હતા. આપત્તિના સમયે પણ રક્ષણ કરતા ન હતા. એવાં રાજ્યોમાં કાનૂન વ્યવસ્થા બિલકુલ ટૂટી ગઈ હતી. સર્વત્ર અરાજકતા ફેલાઈ ગઈ હતી. એવી સ્થિતિમાં ભગવાન શ્રીસ્વામિનારાયણ પાંચસો પરમહંસો અને હજારો ભક્તોની એક ધર્મ સેના તૈયાર કરીને જન જાગરણ માટે નિકળી પડ્યા.

ભગવાન શ્રીસ્વામિનારાયણના સાથે પાંચસો (૫૦૦) પરમહંસો હતા. અરાજક ગુજરાત પ્રદેશમાં પ્રજા રક્ષક રાજાઓ

પ્રજા ભક્ષક બની ગયા હતા. જનતાની આવી વિકટ પરિસ્થિતિ જોઈને ભગવાન શ્રીસ્વામિનારાયણ તે પાંચસો પરમહંસો સાથે જન કલ્યાણ માટે ગામો-ગામ વિચરણ કરવા લાગ્યા. જનતામાં સૌહાર્દ, સૌજન્ય, મતઐક્ય, ધર્મ, નીતિ, સત્ય, અહિંસા આદિના બોધની સાથે સાથે મનુષ્યોને અત્યન્ત આવશ્યક વાપી, કૂવા અને તળાવ આદિનું પણ ગામો ગામ નિર્માણ કરાવ્યું. શ્રીસ્વામિનારાયણ ભગવાન સ્વયં લોકોની સાથે કાર્યમાં જોડાઈ ગયા અને કામ કરતા લોકોને પ્રોત્સાહિત કરતા રહ્યા. આ કાર્યથી લોકો ઘણા પ્રભાવિત થયા અને ધર્મપરાયણ થવા લાગ્યા. રાજા પણ ભગવાન શ્રીસ્વામિનારાયણના પ્રભાવિત થઈને સ્વયમેવ કર્તવ્ય પરાયણ થઈ ગયા. ચોર, ડાકૂ, લૂટારાઓ પોતાની કુટિલતા છોડીને ભગવાન શ્રીસ્વામિનારાયણના આશ્રિત થયા. અંગ્રેજ કંપનીના શાસક પણ ભગવાન શ્રીસ્વામિનારાયણના કાર્યની પ્રસંશા કરવા લાગ્યા. આ પ્રમાણે પુનઃ એક વાર શાસન ધર્મ, નીતિ અને સત્યમય થયું. તેનાથી રાજ્યમાં સર્વત્ર સુખ, શાન્તિ અને નિર્ભયતા ફેલાઇ ગઇ.

ભગવાન શ્રીસ્વામિનારાયણના સોદારણ સપ્રમાણ યુક્ત આ સમાજસુધારક કાર્યને સંક્ષેપમાં લોકો સુધી પહોંચાડવા માટે સ્વામી સત્યપ્રસાદ દાસજીએ પ્રયાસ કર્યો છે. આ લેખન કાર્યથી હું ઘણો પ્રસંન થયો છું. આ નાની પુસ્તિકા લોકોને ભગવાન શ્રીસ્વામિનારાયણના પવિત્ર, પરોપકારી અને પ્રેરણાદાયક જીવનના વિષે જાણવા અને સમજવા માટે ઘણી પ્રેરણારુપ થશે.

પંડિતરત્ન કે એસ વરદાચાર્ય, (ષડ્દર્શનાચાર્ય, ન્યવ્યન્યાયાચાર્ય, સાંખ્યયોગવેદાન્તમીમાંસાતીર્થ) મૈસૂર (કર્ણાટક)

ક્રમ	-: અનુક્રમણિકા :-	પેજ
(૧)	શ્રીસ્વામિનારાયણ ભગવાનના અવતારનું પ્રયોજન	૧૧
(૨)	શ્રીરામાનંદ સ્વામીનો જન્મ અને સંપ્રદાયની સ્થાપના	૧૩
(૩)	શ્રીઘનશ્યામ મહારાજનો જન્મ	૧૪
(૪)	ઘરનો ત્યાગ અને ભારત ભ્રમણ	૧૫
(૫)	સદ્ગુરુ શ્રીરામાનંદ સ્વામી સાથે મિલાપ	૧૬
(૬)	ભક્તો માટે બે વરદાન	૧૭
(૭)	સમાધિ પ્રકરણ દ્વારા એકેશ્વરજ્ઞાનનો પ્રચાર	૧૮
(૮)	સદાવ્રત	૧૮
(૯)	ગ્રામીણ વિકાસ	૧૯
(૧૦)	સમાજના પછાત વર્ણનો ઉદ્ધાર	૨૧
(૧૧)	વ્યસનોથી મુક્તિ	૨૧
(૧૨)	મનુષ્યોમાં શક્તિ પરિવર્તન	૨૪
(૧૩)	જોબનપગી	૨૭
(૧૪)	ધાર્મિક કાર્ય	૨૯
(૧૫)	પરમહંસવૃંદ અને સાહિત્યમાં યોગદાન	૨૯
(૧૬)	ભુજમાં હિંસામય યજ્ઞનો વિરોધ	૩૧
(૧૭)	અહિંસા અને વૈદિક યજ્ઞોનો પ્રચાર	૩૩
(૧૮)	જેતલપુરથી અહિંસામય યજ્ઞનો પ્રારંભ	૩૪
(૧૯)	સતી પ્રથા બંધ કરાવી	૩૫
(૨૦)	બાળહત્યાઓ બંધ કરાવી	૩૫
(૨૧)	વેદનો સંદેશ	૩૯

(૨૨) ધર્મ મર્યાદા ૪૦
(૨૩) વિશિષ્ટાદ્વૈતસિદ્ધાન્ત ૪૧
(૨૪) શિક્ષાપત્રીનો સંદેશ ૪૬
(૨૫) અંગ્રેજો સાથે મિલાપ ૪૬
(૨૬) ભાગવત્ધર્મનો પુનઃ ઉત્થાન ૪૮
(૨૭) સાહિત્ય રચના ૪૯
(૨૮) આચાર્યોની સ્થાપના ૫૩
(૨૯) અન્તર્ધાન ૫૩

॥ શ્રીસ્વામિનારાયણોવિજયતેતરામ્ ॥

અવતાર પ્રયોજન

ભગવાન શ્રીસ્વામિનારાયણના અવતારનું પ્રયોજન

સવારનો સમય હતો. શ્રીનરનારાયણ ઋષિ બદરિકાશ્રમમાં બદરિવૃક્ષની નીચે એક સુંદર વેદિકા પર ધ્યાનાવસ્થામાં વિરાજમાન હતા. આ સમયે ભારતદેશની યાત્રા કરીને ધર્મ અને મૂર્તિ સહિત ઉદ્ધવ, ગૌતમ, ગર્ગ, મૈત્રેય, પિપ્પલાદ, બૃહસ્પતિ, યાજ્ઞવલ્ક્ય, વિશ્વામિત્ર આદિ ઋષિઓ બદરિકાશ્રમમાં આવ્યા. શ્રીનરનારાયણ ઋષિને નમસ્કાર કરીને સન્મુખ બેઠા એવામાં શ્રીનરનારાયણ ઋષિ ધ્યાનમાંથી જાગ્યા ઋષિઓને જોઈને નમસ્કાર કરીને સ્વાગત કર્યુ અને આગમનનું કારણ પૂછ્યું.

ઋષિઓએ નમ્ર સ્વરથી આવવાનું કારણ બતાવતાં કહ્યું કે - હે મુનિવર ! અમે ભારતદેશની યાત્રા કરીને આવ્યા છીએ. ત્યારે શ્રીનરનારાયણ ઋષિએ પૂછ્યું મારા ભક્તો બધા ભારતવાસીઓ સુખી છે ? ત્યારે ઋષિઓએ કહ્યું ભારત દેશમાં સર્વત્ર અધર્મ ફેલાયો છે. ધર્મગુરુ ધર્મના નામે મનુષ્યોને લૂંટી રહ્યા છે. અધર્મના માર્ગ પર ચાલી રહ્યા છે. પ્રજારક્ષક રાજાઓ

પ્રજાભક્ષક થઇ ગયા છે. સમગ્ર ભારતદેશમાં અધર્મનું રાજ ફેલાઇ ગયું છે. સાચા ભક્તોને અધર્મી લોકો બહુ દુઃખ આપે છે.

ઋષિઓનો સંદેશ સાંભળીને શ્રીનારાયણ ઋષિએ ધર્મસંસ્થાપન અને અધર્મના નાશ માટે અને સાધુ પુરુષોની રક્ષા માટે ભારતદેશમાં અવતાર ધારણ કરવાનો મનોમન સંકલ્પ કર્યો અને ઋષિઓને આશ્વાસન દેવા લાગ્યા. તે સમયે શ્રીનારાયણ ઋષિની ઇચ્છાથી દુર્વાસા ઋષિ તે સભામાં આવ્યા. પરન્તુ બધા ઋષિએ શ્રીનરનારાયણ ઋષિનાં દર્શન અને અમૃતવચન સાંભળવામાં મગ્ન હતા. બધાની દૃષ્ટિ શ્રીનરનારાયણ ઋષિ તરફ હતી. તેથી કોઇનું દુર્વાસા ઋષિ તરફ ધ્યાન ગયું નહી. દુર્વાસા ઋષિ થોડી વાર ઉભા રહ્યા. પરન્તુ આવકાર ન મળતાં ક્રોધાવેશમાં આવી ગયા અને સિંહ ગર્જના કરી શાપ આપ્યો - હે અભિમાની ઋષિઓ ! તમે બધા મારા જેવા ઋષિનું સ્વાગત ન કરીને મારૂં અપમાન કર્યું છે તેથી હું તમને બધાને શાપ આપુ છું કે - જાઓ તમે બધા પૃથ્વી પર મનુષ્યના રુપમાં અવતાર ધારણ કરો અને અસુરો થકી દુઃખ પામો.

આ પ્રકારનું ઋષિનું એકાએક ભયંકર વચન સાંભળીને બધા ઋષિઓ ભયભિત થઇ ગયા. ત્યારે શ્રીનરનારાયણ ઋષિઓ બધાને સાન્તવના આપતાં કહ્યું કે તમે ચિન્તા ન કરો અમને પણ ઋષિનો શાપ લાગ્યો છે, તેથી અમે પણ તમારી સાથે પૃથ્વી પર અવતાર ધારણ કરીશું. ધર્મની સ્થાપના અને ભક્તોની રક્ષા કરશું. આ પ્રમાણે ભગવાને પૃથ્વી પર અવતાર ધારણ કરવાનું નિમિત્ત બનાવીને શ્રીસ્વામિનારાયણ સ્વરુપે ધર્મ અને ભક્તિ દેવીના પુત્ર રુપે જન્મ ધારણ કરવાનો નિશ્ચય કર્યો.

શ્રીરામાનંદ સ્વામીનો જન્મ અને સંપ્રદાયની સ્થાપના

ઉદ્ધવ (શ્રીસ્વામિનારાયણ) સંપ્રદાયની સ્થાપના આજથી બસો વર્ષ પહેલાં થઈ છે. ઉદ્ધવાવતાર શ્રીરામાનંદ સ્વામી આ ઉદ્ધવ સંપ્રદાયના આદ્યસ્થાપક છે. તેમનો જન્મ સં. ૧૭૯૫ શ્રાવણ વદી અષ્ટમીના દિવસે અયોધ્યાનગરીમાં થયો હતો.

માતાનું નામ સુમતિદેવી અને પિતાનું નામ અજયદેવ હતુ. પિતા કાશ્યપ ગોત્રોદ્ભવ આશ્વાલાયનશાખીય અજયદેવ ઋગ્વેદી વિદ્વાન્ બ્રાહ્મણ હતા. તેમના પુત્ર રામશર્મા બાલ્યાવસ્થામાં વિદ્યાભ્યાસના નિમિત્તે ઘરનો ત્યાગ કરીને ગુરુની શોધમાં ભારતદેશની યાત્રા કરતા-કરતા તમિલનાડુમાં વૈષ્ણવોનું પરમધામ શ્રીરંગક્ષેત્રમાં પહોંચ્યા. જ્યા શ્રીરંગ ભગવાનના સાંનિધ્યમાં રહીને શ્રીરામાનુજાચાર્યને આધ્યાત્મિક ગુરુના રુપમાં મનોમન સ્વીકાર કર્યા. અહિં રહીને ‘પ્રપન્નામૃત’ ગ્રન્થનું વાંચન કરવા લાગ્યા. ગુરુ ભક્તિ જોઈને એક દિવસ પ્રસન્ન થઈને શ્રીરામાનુજાચાર્ય શ્રીરામાનંદ સ્વામીને સ્વપ્નમાં દિવ્ય દર્શન આપીને તેમને પંચસંસ્કાર યુક્ત ભાગવતી દીક્ષા આપી. ત્યારપછી મુમુક્ષુઓને શ્રીકૃષ્ણભગવાનની ભક્તિનો ઉપદેશ કરવાની આજ્ઞા આપી. ગુરુની આજ્ઞા લઈને શ્રીરામાનંદ સ્વામી વિષ્ણુભક્તિના પ્રચાર માટે ફરતા- ફરતા વૃન્દાવન ક્ષેત્રમાં આવ્યા.

અહિંયા અનેક ઋષિઓ યજ્ઞ કરતા હતા. શ્રીરામાનંદ સ્વામી મુમુક્ષુઓને ભક્તિનો ઉપદેશ આપવા લાગ્યા. ભગવાન પ્રત્યે શ્રદ્ધા અને ભક્તિ જોઈને ભગવાન શ્રીકૃષ્ણે સાક્ષાત્ દર્શન

આપીને મન્ત્રદ્વય (બે મંત્ર)નો ઉપદેશ આપ્યો. મંત્ર પ્રાપ્ત કરીને ત્યાંથી ધર્મ, જ્ઞાન, વૈરાગ્ય અને શ્રીકૃષ્ણ ભગવાનની ભક્તિ સહિત ભાગવતધર્મના પ્રચાર માટે વિચરણ કરતા - કરતા ગુજરાત આવ્યા. અહિં 'શ્રી' સંપ્રદાય (શ્રીરામાનુજ સંપ્રદાય)ને નવું રુપ આપીને સંપ્રદાયની સ્થાપના કરી. ઉદ્ધવાવતાર સદ્‌ગુરુ શ્રીરામાનંદ સ્વામી દ્વારા આ સંપ્રદાયની સ્થાપના થઇ હોવાને કારણે આ સંપ્રદાયને 'ઉદ્ધવ સંપ્રદાય' નામથી ઓળખવામાં આવ્યો, પરન્તુ ભગવાન શ્રીસ્વામિનારાયણે આ સંપ્રદાયનો વિશેષ પ્રચાર-પ્રસાર કર્યો તેથી આ સંપ્રદાય 'શ્રીસ્વામિનારાયણ સંપ્રદાય' થી પણ ઓળખાવવા લાગ્યો. 'यदा यदा हि धर्मस्य' ગીતાદિ શાસ્ત્રોના વચનાનુસાર આ વિષમ સમયમાં સાક્ષાત્ શ્રીનરનારાયણે સ્વયં શ્રીસહજાનંદ સ્વામીના રુપમાં અવતાર ધારણ કર્યો. તેથી શ્રીસહજાનંદ સર્વેના સ્વામી હોવાને કારણે શ્રીસ્વામિનારાયણના નામથી પ્રસિદ્ધ થયા. શ્રીહરિના ગુણો અને કાર્યોને અનુરુપ તેમના નામ 'ઘનશ્યામ', 'હરિકૃષ્ણ', 'નીલકંઠ વર્ણી', 'સહજાનંદ સ્વામી', 'નારાયણ મુનિ', 'સ્વામિનારાયણ' આદિ નામોથી પ્રસિદ્ધ થયા.

ઘનશ્યામ મહારાજનો જન્મ

ભગવાન શ્રીસ્વામિનારાયણનો જન્મ વિક્રમ સંવત્ ૧૮૩૭ ચૈત્રશુક્લ રામનવમી (ઈ. સ. ૧૭૮૧, ૨ એપ્રિલ)ના દિવસે ઉત્તર પ્રદેશમાં અયોધ્યાની બાજુમાં આવેલ છપૈયા ગામમાં થયો હતો. પિતા સાવર્ણિગોત્રોત્પન્ન ધર્મદેવ નામના સામવેદી વિદ્વાન્ બ્રાહ્મણ હતા. માતાનું નામ ભક્તિ દેવી હતું. શ્રીસ્વામિનારાયણ ભગવાનનું બાળપણનું નામ શ્રીઘનશ્યામ હતું.

તેમના બે ભાઈઓ હતા. મોટા ભાઈનું નામ રામપ્રતાપ અને નાના ભાઈનું નામ ઈચ્છારામ હતું

ભગવાનના અવતારથી અસુરો દુઃખી થવા લાગ્યા તેથી વારંવાર છપૈયા આવીને ધર્મ-ભક્તિને દુઃખ આપવા લાગ્યા. અસુરોના ઉપદ્રવથી ધર્મ અને ભક્તિ પોતાના પુત્રોની સાથે છપૈયા છોડીને અયોધ્યાનગરીમાં રહેવા લાગ્યા. બાલ્યાવસ્થાથી જ ઘનશ્યામ પોતાના દિવ્ય પ્રભાવથી અનેક અસુરોનો પરાભવ કર્યો હતો. ત્રણ વર્ષની બાલ્યાવસ્થામાં જ પોતાના વિદ્વાન્ પિતા શ્રીધર્મદેવની પાસે જ શાસ્ત્રોનો અભ્યાસ કર્યો. અનેકવાર વિદ્યાનગરી કાશીમાં મોટા-મોટા વિદ્વાનોની સભામાં શાસ્ત્રાર્થ કરીને વિદ્વાનોને આશ્ચર્ય ચકિત કર્યા હતા.

ગૃહત્યાગ અને વનવિચરણ

ભારતદેશમાં અનેક મુમુક્ષુ જીવાત્માઓના ઉદ્ધાર અને સમાજને સાચો માર્ગ બતાવવાના ઉદ્દેશથી માતા-પિતાના સ્વધામ ગમન પછી માત્ર અગિયાર વર્ષની ઉંમરમાં ઘરનો ત્યાગ કરી સમગ્રદેશમાં વિચરણ કરવા માટે એકલા ચાલી નિકળ્યા. તે સમયે માત્ર અગિયાર વર્ષની ઉમર હતી. વિક્રમ સંવત ૧૮૪૯ આષાઢ સુદ ૧૦ શક્રવાર (ઈ.સં. ૨૯-૬-૧૭૯૨)ના દિવસે શ્રીહરિએ ધનધાન્યપૂર્ણ પોતાના સમૃદ્ધ ઘરનો ત્યાગ કર્યો. હવે તે 'શ્રીનીલકંઠવર્ણી' ના નામથી ઓળખાવવા લાગ્યા. આટલી નાની અવસ્થામાં વનવિચરણ કરતા-કરતા હિમાલયના મોટા-મોટા કઠિન શિખરો સર કરવા લાગ્યા. હિમાલયમાં હજારો વર્ષોથી કઠિન તપશ્ચર્યા કરતા અનેક સાધકોને પોતાનાં દિવ્ય દર્શન આપ્યાં. શ્રીનીલકંઠવર્ણી રુપે સાક્ષાત્ ભગવાનનાં દર્શન કરીને સૌ ધન્ય

થયા. શ્રીહરિ હિમાલયની યાત્રા કરતા - કરતા નેપાલદેશમાં આવેલ હિમાલયની ગંડકી નદીના કિનારે રહેલ મુક્તિનાથ ક્ષેત્રમાં આવી પહોંચ્યા. ભરત રાજાએ અહીંયા તપ કર્યું હતુ. શ્રીનીલકંઠવર્ણીએ મુક્તિનાથ ક્ષેત્રમાં ચોમાસાના ચાર મહિના કઠિન તપ કરીને ભગવાન સૂર્યનારાયણદેવને પ્રસન્ન કર્યા. સૂર્યદેવના આશીર્વાદ લઈને ત્યાંથી બિહાર, મધ્યપ્રદેશ, આસામ, બંગાલ, આંધ્ર, તામિલનાડુ, કર્ણાટક, કેરલ,મહારાષ્ટ્ર, ગુજરાત આદિ સમગ્ર ભારતદેશનું વિચરણ કરીને અનેક મોટા-મોટા રાજાઓ, ધર્મગુરુઓ, સન્યાસીઓને મળ્યા. આ પ્રમાણે સાતવર્ષ એક માસ અને અગિયાર દિવસ સુધી એકલા જ તીર્થાટન કરીને વિ.સંવત્ ૧૮૫૬ શ્રાવણ વદ છઠ ગુરુવાર - ઈ, સ, ૨૧-૮-૧૭૯૯ ના દિવસે સૂર્યોદય સમયે સૌરાષ્ટ્ર (ગુજરાત)માં લોજ ગામમાં પદાર્પણ કર્યું.

સદ્ગુરુ શ્રીરામાનંદ સ્વામી સાથે મિલન

સૌરાષ્ટ્રના લોજ ગામમાં શ્રીઉદ્ધવાવતાર સદ્ગુરુ શ્રીરામાનંદ સ્વામીનો મુખ્ય અને મોટો આશ્રમ હતો. તે આશ્રમમાં સદ્ગુરુ શ્રીરામાનંદ સ્વામીના ભાગવતી દીક્ષાથી દીક્ષિત વિદ્વાન્ સંત શ્રીમુક્તાનંદ સ્વામી આદિ પચાસ સંતો રહેતા હતા. નીલકંઠવર્ણી ભારતદેશની યાત્રા પુરી કરીને આ આશ્રમમાં આવ્યા અને શ્રીમુક્તાનંદ સ્વામીને મળ્યા. આ આશ્રમમાં ધર્મ, જ્ઞાન, વૈરાગ્ય અને ભગવાનની ભક્તિની પરાકાષ્ઠા જોઈને આ જ આશ્રમમાં રહેવાનો નિશ્ચય કર્યો. એ સમયે સદ્ગુરુ શ્રીરામાનંદ સ્વામી કચ્છ ભુજમાં હતા. શ્રીમુક્તાનંદ સ્વામી અને શ્રીનીલકંઠ વર્ણીએ પત્ર દ્વારા સંદેશો મોકલાવ્યો

અને દર્શન કરવાની ઈચ્છા દર્શાવી. સંદેશો મળતાં ભુજથી સદ્‌ગુરુ શ્રીરામાનંદ સ્વામી સત્સંગ વિચરણ કરતા -કરતા પિપલાણા ગામમાં આવી પહોંચ્યા. શ્રીનીલકંઠવર્ણી સહિત સંતો પિપલાણા ગામમાં સદ્‌ગુરુ શ્રીરામાનંદ સ્વામીનાં દર્શન કરી ધન્ય થયા. સદ્‌ગુરુ શ્રીરામાનંદ સ્વામીએ શ્રીનીલકંઠવર્ણીને જોતાં ઓળખી ગયા અને સૌને કહેવા લાગ્યા - હું જે ઘણા સમયથી કહેતો હતો કે - હું તો કેવળ ડુગડુગી (સુત્રધાર) વગાડનાર છું વેશ ભજવનાર (પ્રધાન નાયક) તો હવે આવશે. આજે એ પ્રધાન નાયક વર્ણીરાજ સ્વયં આવી ગયા છે. આજથી મારું કર્તવ્ય પુરુ થયું. સાક્ષાત્ જગતપતિ આજે આ વર્ણીના રુપમાં આપને દર્શન-સુખ આપવા અને આ સંસારથી મુક્ત કરી પોતાનું શાશ્વત સુખ આપવા આ પૃથ્વીપર પધાર્યા છે. આ પ્રમાણે સૌને સંદેશો આપીને વર્ણી સાથે ગામો-ગામ સત્સંગ વિચરણ કરવા લાગ્યા. ત્યારપછી સદ્‌ગુરુ શ્રીરામાનંદ સ્વામીએ વર્ણીને વિક્રમ સંવત્ ૧૮૫૭ કાર્તિક સુદ એકાદશી બુધવાર(ઈ. સ. ૨૮-૧૦-૧૮૦૦)ના દિવસે યથાશાસ્ત્ર ભાગવતી દીક્ષા આપીને શ્રીસહજાનંદ સ્વામી અને નારાયણમુનિ એવાં બે નામ રાખ્યાં. થોડા દિવસો પછી સદ્‌ગુરુ શ્રીરામાનંદ સ્વામીએ ઉદ્ધવ સંપ્રદાયની ધર્મધુરા વિક્રમ્ સંવત્ ૧૮૫૮ કાર્તિક સુદ એકાદશી સોમવાર (ઈ.સ.૧૬-૧૧-૧૮૦૧ના દિવસે સોપીને સ્વયં વિ. સં. ૧૮૫૮ મા.સુદ તેરસ ગુરુવાર (ઈ. સં. ૧૬-૧૨-૧૮૦૧) ના દિવસે પરમધામ પધાર્યા.

ભક્તો માટે બે વરદાન

સદ્‌ગુરુ શ્રીરામાનંદ સ્વામીએ શ્રીસહજાનંદ સ્વામીની

આગળ ધર્મધુરા સ્વીકારવાની વાત કરી ત્યારે શ્રીસહજાનંદ સ્વામીએ ગુરુની પ્રાર્થના કરતાં કહ્યું ભક્તોના સુખ માટે મને બે વરદાન આપવાની કૃપા કરો. ત્યારે સદ્ગુરુ શ્રીરામનંદ સ્વામીએ પ્રસન્ન થઈને મનવાંછિત વરદાન માગવાનું કહ્યું. શ્રીસહજાનંદ સ્વામીએ ગુરુ પાસેથી બે વરદાન માગી લીધાં જેના ફળસ્વરુપે આજે સંપ્રદાયના હરિભક્તો સુખી છે. જે સત્સંગી છે તે અન્ન-વસ્ત્રથી ક્યારે દુઃખી નહી હોય કારણ કે શ્રીહરિએ જે બે વરદાન માંગ્યાં તે આ પ્રમાણે છે - **(૧) તમારા ભક્તોના પ્રારબ્ધમાં રામપાત્ર લખ્યું હોય તે મને આવે પણ તમારા સત્સંગી અન્ન- વસ્ત્રે કરીને દુઃખી ન થાય (૨) તમારા સત્સંગી હોય તેને એક વીછીનું દુઃખ થવાનું હોય તો તે મને એક એક રૂવાડે કોટી કોટી વીછીનું દુઃખ થાઓ પણ તમારા સત્સંગીને તે થઓ નહી.** આ શ્રીહરિનો કરુણાનો ભાવ છે. તે જ મહાન છે જે બીજાના સુખ દેખીને સુખી થાય અને દુઃખને દેખીને દુઃખી.

સમાધિ પ્રકરણ દ્વારા એકેશ્વર જ્ઞાનનો પ્રચાર

એ સમયે ચારે બાજુ લોકો ઈશ્વરના નામ પર પરસ્પર ઝગડા કરી રહ્યા હતા. ભગવાન શ્રીસ્વામિનારાયણે એક એવો આશ્ચર્યમય અને અલૌકિક પ્રભાવ બતાવ્યો કે તેમના દર્શન માત્રથી અષ્ટાંગયોગ વિના મનુષ્યોને સમાધિ થઇ જતી હતી. સમાધિમાં તેઓ ભગવાન શ્રીસ્વામિનારાયણને પોતાના ઈષ્ટદેવના રુપમાં દર્શન કરતા હતા. સમાધિમાં આ આશ્ચર્યજનક અનુભવથી લોકો ભગવાન શ્રીસ્વામિનારાયણના શિષ્ય બનીને પોત-પોતાના ઈષ્ટદેવના સ્વરુપમાં ભજવા લાગ્યા. કેટલાક વિદ્વાનો આ સમાધિ પ્રકરણને ખોટો દંભ માનીને ભગવાન

શ્રીસ્વામિનારાયણની નીંદા કરવા લાગ્યા. પરન્તુ સમાધિસ્થ મનુષ્યોનાં શરીરની પરિક્ષા અને અશિક્ષિત ગામડાના લોકોના મુખથી બ્રહ્મજ્ઞાન તથા ભગવાનના ધામનું યથાશાસ્ત્ર વર્ણન સાંભળ્યા પછી પોતે પણ સત્યનો અનુભવ કરવા માટે શ્રીહરિના આશ્રિત થવા લાગ્યા. આ પ્રમાણે અલૌકિક પ્રતાપથી અને પોત-પોતાના ઈષ્ટદેવના સ્વરુપનાં દર્શન કરીને અનેક ઈશ્વર છે એવો વિવાદ છોડીને એકેશ્વરના રુપમાં સાક્ષાત્ શ્રીહરિને શ્રીનારાયણના અવતાર માનીને તેમની પૂજા કરવા લાગ્યા.

વિવિધ સામાજિક કાર્ય (સદાવ્રત - અન્નક્ષેત્ર)

ભગવાન શ્રીસ્વામિનારાયણનો સિદ્ધાન્ત હતો કે આ સંસારમાં જ્યાં સુધી લોકોને ખાવા માટે પૂર્તું અન્ન નહી મળે ત્યાં સુધી એ ક્યારેય પણ ભગવાનની ભક્તિ- ઉપાસના ન કરી શકે. આધ્યાત્મિકતાના વિષયમાં વિચારી પણ ન શકે. આ સિદ્ધાન્તને ચરિત્રાર્થ કરવા માટે શ્રીહરિએ મેઘપુર, લોજ,માંગરોળ, સરધાર આદિ અનેક ગામોમાં અન્નક્ષેત્ર ચાલુ કરાવ્યાં. સમગ્ર ગુજરાતમાં એકસો થી વધારે અન્નક્ષેત્રો ચાલું કરાવ્યાં. કોઇ પણ જાતી કે ધર્મનો હોય અન્નાર્થી અન્નક્ષેત્રમાં અન્ન લેવા આવે તેને અન્ન મળતું. સમાજમાં જાતિવાદનો વિવાદ અને ઝગડાઓ હતા તેને અન્નક્ષેત્રના માધ્યમથી દૂર કર્યો. અન્નદાન સૌથી મોટું દાન છે તેને ચરિત્રાર્થ કર્યું. આજ પણ આ સંપ્રદાયમાં બધા મંદિરોમાં અન્નદાન ક્ષેત્રો ચાલું છે.

ગામોનો વિકાસ

સૌરાષ્ટ્ર, કચ્છ, કાઠીયાવાડ આદિ નાનાં-મોટાં રાજ્યોમાં રાજાઓની વિલાસપ્રિયતા, નિષ્ક્રિયતા અને જનતાના શોષણના

કારણે અનેક ગામોમાં પીવાના પાણી માટે કોઇ વ્યવસ્થા રાજ તરફથી કરાવી ન હતી. તેથી લોકો પાણી માટે દુઃખી હતા. શ્રીહરિ જ્યારે સત્સંગવિચરણ કરતા-કરતા ગામડાઓમાં ફરવા લાગ્યા ત્યારે તેમણે લોકોનું દુઃખ જોઇ તેને દુર કરવાનો સંકલ્પ કર્યો. જે જે ગામમાં પાણી માટે કુવા, વાવ, તળાવ જેવી વ્યવસ્થા ન હોતી તે ગામમાં કરાવવાનો નિશ્ચય કરી હજારો ભક્તો-સંતો સાથે લઇ તે ગામમાં જઇને કુવા, તળાવ ખોદાવવા લાગ્યા. શ્રીહરિનું આ સેવાકાર્ય જોઇ ગામના લોકો પણ સાથે જોડાઇ ગયા, થોડા દિવસોમાં તો અનેક ગામોમાં પાણીની વ્યવસ્થા ઊભી થઇ ગઇ. ગાય, ભેંસ આદિ પશુઓ અને પક્ષિઓ માટે પણ પાણીની વ્યવસ્થા થઇ ગઈ.

કારિયાણીમાં તળાવનું નિર્માણ

ભગવાન શ્રીસ્વામિનારાયણ કારિયાણી ગામમાં પધાર્યા. તે સમયે અનેક ભક્તો ભગવાનનાં દર્શને આવ્યા. શ્રીહરિએ જોયું કે આ ગામમાં પાણીની પૂર્તિ વ્યવસ્થા નથી. વરસાદ આવે ત્યારે બધુ પાણી વહી જાય છે જો આ ગામમાં એક તળાવ હોય તો પાણીનો સંગ્રહ થઇ શકે જે આખું વરસ સુધી લોકોને ઉપયોગી થાય અને પાણીની સમસ્યા દુર થઇ જાય. શ્રીહરિએ સંતો-ભક્તોને બોલાવીને કહ્યું આજે આપણે શ્રમ યજ્ઞ કરવાનો છે સૌ ભક્તો - સંતો તૈયાર થઇ ગયા. શ્રીજી મહારાજ સૌ સંતો-ભક્તો સાથે ગામની ભાગોળે આવ્યા અને યોગ્ય જગ્યા જોઇને તળાવનું નિર્માણકાર્ય શરુ કરાવ્યું. થોડા જ દિવસોમાં એક વિશાળ તળાવ તૈયાર થઇ ગયું. ચોમાસામાં વરસાદથી તળાવ ભરાઇ

ગયું. આ પ્રમાણે કારિયાણી ગામનું પાણીસંકટ સદાયને માટે દૂર થઈ ગયું.

સમાજના પછાત વર્ગોનો ઉદ્ધાર

છુતાછૂત, વ્યસન, વહેમ આદિ અનેક કુરિવાજો અને અનેક રોગોથી પછાત વર્ગના લોકો દુઃખી હતા.

ગુજરાતના કાઠી, કોડી, શુદ્ર, મુસ્લિમ, આહિર અને અભણ ગ્રામીણ ખેડુતો આદિના જીવનમાં નૈતિકતા અને ધાર્મિકતાનું નામ નિશાન ન હતું. આ લોકોના જીવનમાં આહાર, વિહાર અને વિચારના પરિવર્તનથી અને છૂતાછૂતના સમાધાનથી શુદ્ધ બનાવવા માટે અને સમાજને આગળ લાવવા માટે ભગવાન શ્રીસ્વામિનારાયણે મહત્વપૂર્ણ યોગદાન આપ્યું હતું. આજે પણ સમગ્ર સંપ્રદાયમાં સત્સંગમાં ભગવાન શ્રીસ્વામિનારાયણના ઉપદેશનો પ્રભાવ સૌથી વધારે આ લોકોમાં જોવા મળે છે.

જે જે પછાત વર્ગના લોકો સત્સંગમાં આવ્યા છે તે બધા અન્ન-વસ્ત્રે સુખી છે અને આહાર,વિહાર અને આચારથી પરિશુદ્ધ છે.

વ્યભિચારો ન કર્તવ્યઃ પુમ્ભિઃ સ્ત્રીભિશ્ચ માં શ્રિતૈઃ ।
દ્યૂતાદિ, વ્યસનં ત્યાજ્યં નાદ્યં ભઙ્ગાદિ માદકમ્ ॥(શિક્ષાપત્રી૧૮)

અમારા આશ્રિત જે પુરુષ તથા સ્ત્રિયો તેમણે વ્યભિચાર ન કરવો અને જુગટું આદિક જે વ્યસન તેનો ત્યાગ કરવો અને ભાંગ્ય, મફર, માજમ, ગાંજો એ આદિક જે કેફ કરનારી વસ્તુ તે ખાવાં નહિ અને પીવાં પણ નહિ.

વ્યસનોથી મુક્ત

ભગવાન શ્રીસ્વામિનારાયણના ગુજરાતમાં આગમનથી પહેલાં અહિની સામાજિક-રાજકીય પરિસ્થિતિને દારૂ, તમ્બાકુ,

દ્યુત આદિ વ્યસનોએ અસ્ત-વ્યસ્ત કરી નાખી હતી. ભગવાન શ્રીસ્વામિનારાયણે વિચાર્યું કે જ્યાં સુધી સમાજ વ્યસનોથી મુક્ત નહી થાય ત્યાં સુધી સમાજની ઉન્નતી નહી થઇ શકે. વ્યસનોની જાળમાં જે મનુષ્ય ફસાઇ જાય છે તે ક્યારેય પણ સુખી થઇ શકતો નથી. વ્યસનોને કારણે રાજાઓ પોતાનું કર્તવ્ય ભૂલી ગયા હતા. વ્યસનોને કારણે રાજ્યોમાં લૂટારાઓની સંખ્યા વધી રહી હતી. ચારે બાજુ લૂંટફાટ થઇ રહી હતી. સામાન્ય મનુષ્યો ચોર અને ડાકુઓથી ભયભિત હતા. રાજાઓની અને જનતાની ખરાબ પરિસ્થિતિ જોઇને ભગવાન શ્રીસ્વામિનારાયણે સ્વયં પોતાના સંતો અને હરિભક્તો સાથે અનેક ગામોમાં ફરીને લાખો લોકોને સાચો માર્ગ બતાવ્યો. નિર્વ્યસની બનાવ્યા. ચોરી, લુંટ જેવા દૂષ્કર્મોથી મુક્ત કરી સમાજમાં નવી ક્રાન્તિ લાવ્યા. સમાજમાં સર્વાનુભવ એક ચમત્કાર ફેલાયો કે જીવનમાં અન્ન,ધન અને વસ્ત્રોથી સુખી થવું હોય તો ભગવાન શ્રીસ્વામિનારાયણના આશ્રિત બનો અને દુ:ખોથી મુક્ત થાઓ. કુસંગી લોકો વ્યસનોમાં જેટલા પૈસા બરબાદ કરે છે જો તે સત્સંગી થઇ જાય તો વ્યસનોની બરબાદીથી બચેલ પૈસાથી પોતાનું અને સમગ્ર પરિવારનું જીવન સુખી બનાવી શકે. એટલું જ નહી પરન્તુ વિવિધ પ્રકારના રોગોથી પણ બચી જાય. તેથી જ શ્રીસ્વામિનારાયણ સંપ્રદાયમાં એક કહેવત પ્રચલિત થઇ ગઈ કે જે આજે પણ તેની સત્યતા અનુભવાય છે. **કુસંગીના ફેલફતુરમાં સત્સંગીનો રોટલો.** અર્થાત્ કુસંગી મદિરા, ગાંજો, તમાકુ, બીડી સિગારેટ ચરસ આદિમાં જેટલો પૈસો બરબાદ કરે છે જો તે સત્સંગી થઇ જાય તો તે વ્યસનોની મુક્ત થઇ જાય અને તેમાં બરબાદ થઇ રહેલો પૈસો પણ બચી

જાય અને તે પૈસાથી પોતાના પરિવારને સુખી કરી શકે. ભગવાન શ્રીસ્વામિનારાયણ દ્વારા ચલાવવામાં આવેલ આ વ્યસન મુક્તિ અભિયાનને આજે પણ સંપ્રદાયમાં ચલાવવામાં આવે છે અને આજે પણ સંતો ગામો-ગામ જઇને લોકોને વ્યસનોથી મુક્ત કરે છે અને સુખી કરે છે.

સ્વામિનારાયણ કેટલો પગાર આપે છે ?

રેજીનાલ્ડ બિશપ હેબર ઇંગ્લેન્ડના ચર્ચના પ્રતિનિધિ તરીકે કલકત્તામાં મુખ્ય બિશપ તરીકે નીમાઇને હિંન્દુસ્તાનમાં આવ્યા હતા. તેઓ ભારતના પ્રવાસે નીકળ્યા હતા. તેમની મુરાદ તો ભારતમાં ખ્રિસ્તી ધર્મનું કેવું અને કેટલું પ્રસારણ થઇ શકશે તેની વિગત કાઢવાની હતી. તે દરમ્યાન તેઓ વડોદરામાં આવ્યા ત્યારે ત્યાંના રેસિડેન્ટ મિ. જેમ્સ વિલિયમ્સને મળ્યા ત્યારે રેસિડેન્ટ મિ. જેમ્સ વિલિયમસે - રેજીનાલ્ડ બિશપ હેબરને કહ્યું ગુજરાતમાં 'સ્વામિનારાયણ' હિન્દુ ધર્મનો પ્રચાર કરે છે તે બહુજ પ્રભાવશાળી છે અને જેની પાછળ હજારો લોકો ફરે છે. એટલુંજ નહી પરન્તુ મોટા મોટા દરબારો, ગરાસીયાઓ, રાજાઓ પણ ફરે છે. આ વાત સાંભળીને રેજીનાલ્ડ બિશપ હેબરે વિચાર્યું કે મારે સ્વામિનારાયણને મળવું છે.

એક દિવસ નડિયાદમાં સ્વામિનારાયણ ભગવાન પધારેલા ત્યારે રેજીનાલ્ડ બિશપ હેબરને ખબર મળી કે સ્વામિનારાયણ પધાર્યા છે. આ મોકો જોઇને રેજીનાલ્ડ બિશપ હેબર સ્વામિનારાયણને મળવા આવ્યો. ત્યારે સ્વામિનારાયણની સાથે લગભગ બસો શસ્ત્રધારી કાઠી અસવારો હતા. આ જોઇને રેજીનાલ્ડ બિશપ હેબર વિચાર્યું કે હું રાજપુરુષ છું , મારી પાસે

સત્તા છે. ધન પણ છે છતાં પણ મારી સાથે આટલા માણસો રહેતા નથી અને આ તો ભેખધારી છે છતાં પણ તેની સાથે આટલા બધા શસ્ત્રધારી કાઠી રાજાઓ ફરે છે ? તેણે રાજાઓને પુછ્યું તમે બધા સ્વામિનારાયણની સાથે ફરો છો સ્વામિનારાયણ તમને કેટલો પગાર આપે છે ? ત્યારે કોઈકે કહ્યું કે મને પાંચ હજાર તો કોઈકે કહ્યું મને દસ હજાર પગાર આપે છે. ત્યારે રેજીનાલ્ડ બિશપ હેબરે કહ્યું સ્વામિનારાયણ તો સન્યાસી છે તેમની પાસે આટલો પૈસો ક્યાંથી આવે છે ? અને આટલા બધાને પગાર કેમ પુરો પાડે છે ? ત્યારે એકે કહ્યું - કે સાંભળ ! હું જ્યારે સ્વામિનારાયણને ન હોતો મળ્યો તે પહેલાં હું રોજ સો-બસો રૂપિયાનું અફિણ, ગાંજો, દારૂ પી જતો . આજે સ્વામિનારાયણ મળ્યા ત્યારથી એ બધુ બંધ કરી દીધું છે ત્યારથી રોજના સો - બસો રૂપિયા બચે છે તો મહિનામાં પાંચ હજાર બચ્યા કે નહિ ? બીજાએ કહ્યું હું પણ રોજ દારૂ, માંસ અને વ્યભિચારમાં પાંચસો રૂપિયા ઉડાળી દેતો હતો સ્વામિનારાયણ મળ્યા પછી તે બધુ બંધ થઇ ગયું તેથી મારા કેટલા રૂપિયા બચ્યા ? આ વાત સાંભળીને રેજીનાલ્ડ બિશપ હેબરને આશ્ચર્ય થયું અને સ્વામિનારાયણને ભગવાન (ગોડ) માનવા લાગ્યો.

મનુષ્યોમાં શક્તિ પરિવર્તન

ભગવાને બધાં પ્રાણીઓમાં શક્તિના રૂપમાં પોતાનો દિવ્ય આશિર્વાદ આપ્યો છે. જો એ શક્તિનો સદ્‌ઉપયોગ કરે તો મનુષ્ય આ લોકમાં અને પરલોકમાં સુખી થાય. સત્યસ્વરૂપ પરમાત્માને પણ મેળવી શકે પરન્તુ એ જ શક્તિનો ઉપયોગ સર્જનાત્મક ન કરે અને દુરોપયોગ કરે તો માનવને અધોગતિએ

પહોંચાડે છે. જીવનને અસ્ત-વ્યસ્ત કરી નાખે છે અને અન્તે એ જ શક્તિ માનવને નરકમાં પણ લઈ જાય છે. એવું પણ જોવા મળે છે કે ધનવાન અને શક્તિશાળી લોકો જેટલું દુષ્કર્મ અને પાપકર્મ કરે છે એટલું ગરીબ નથી કરતા. શક્તિશાળી લોકો પોતાની શક્તિનો ઉપયોગ કરવા ઈચ્છે છે પરન્તુ જો સદુપયોગ કરવાનો માર્ગ ન મળે એટલે દુરુપયોગ કરી નાખે છે. તેવી જ રીતે ધનવાન વ્યક્તિની પાસે ઘણુ ધન હોય છે તેનો ક્યાં ઉપયોગ કરવો એ જાણતો ન હોય તો તેનો દુરુપયોગ કરે છે.

શક્તિશાળી લોકો માનવ જીવનનું મુલ્ય ન જાણતા હોવાથી કોઈકને મારવામાં લૂટવામાં અને દુઃખ આપવામાં પોતાની શક્તિનો ઉપયોગ કરે છે. તેથી દુનીયામાં જેટલા મોટા મોટા અપરાધી છે, પાપી લોકો છે તેની પાછળ શક્તિનું કારણ છે. તેવા લોકો મહાન પુરુષના એક ક્ષણ માટે સત્સંગમાં આવી જાય તો તેની બધી શક્તિઓ અદ્ભૂત રીતે બદલાઈ જાય. તે ક્ષણવારમાં મહાન્ ધાર્મિક થઈ જાય છે. ધાર્મિક ઈતિહાસમાં આવાં અનેક ઉદાહરણો જોવા માળે છે કે - પાપી ક્ષણભરમાં પુણ્યાત્મા થઈ ગયા છે. તેનું મૂળકારણ એટલું જ છે કે તેમાં શક્તિ તો ઘણી હતી પરન્તુ તેના પરિવર્તનની જરૂર હતી.

નારદમુનિ જેવા મહાન સંતના ક્ષણભરના સત્સંગથી બધાને લુંટનાર ભીલ જેવો પાપી આત્મા વાલ્મિકિ ઋષિ થઈ ગયા. બુદ્ધભગવાનના સત્સંગથી હજારો લોકોને મારીને લૂંટનાર અંગુલીમાલ ભિક્ષુ-સન્યાસી બની ગયા. શ્રીસહજાનંદ સ્વામીના સમયમાં કેટલાક રાજાઓ અને આસુરીવૃત્તિવાળા લોકો પોતાની શક્તિને વિનાશકારી શક્તિના રુપમાં ફેલાવીને સમાજમાં

હાહાકાર મચાવી દીધો હતો. તેમના નામથી જનતા થર-થર કાંપતી હતી. જોબનપગી જેવા અનેક ચોર-ડાકુઓ અને વાસુખાચર જેવા રાજાઓમાં છૂપેલી આસુરી વૃત્તિઓને ભગવાન શ્રીસ્વામિનારાયણે પોતાના દિવ્ય પ્રભાવથી પરિવર્તન કરીને તે અસુરોને માનવ બનાવવાનું મહાન કાર્ય કર્યું. તેઓના જીવનમાં એક મહાન પરિવર્તન આવ્યું. જે હાથોમાં નિર્દોષ લોકોને લૂટવા અને મારવા માટે તલવારો ઘૂમતી હતી તે હાથોમાં હવે ભગવાનના નામની માળા ફરવા લાગી. જેના મુખમાં અપશબ્દો (ગાળો) નિકળતી હતી તે મુખમાં મધુરવાણી અને ભગવાનનું નામ નિકળવા લાગ્યું. જેના માટે બીજાનું જીવન એક સૂકા લાકડાની જેવું હતું અને બીજાના જીવનની જેને કાંઇ કિંમત ન હતી તે આજે બધાને નમસ્કાર કરવા લાગ્યા. આ પ્રમાણે તેમની આસુરી વૃત્તિમાં પરિવર્તન કર્યું. અનેક આસુરીવૃત્તિવાળા રાજાઓ અને લૂટારાઓને સાચો માનવ બનાવવો એ ભગવાન શ્રીસ્વામિનારાયણનું મુખ્ય કાર્ય અને દિવ્ય ચમત્કાર હતો. આ ચોર, ડાકૂ અને અધમ રાજાઓનો ઉપદ્રવ શાન્ત થવાથી સમાજમાં એક અભૂતપૂર્વ શાન્તિનો અનુભવ થયો. આ દિવ્ય ઘટનાઓથી ભગવાન શ્રીસ્વામિનારાયણ પ્રત્યે હજારો લોકોનો અનુરાગ વધવા લાગ્યો. શ્રીહરિના અનુયાયી બનીને ભગવાનનું ભજન કરવા લાગ્યા. થોડા જ સમયમાં આ સપ્રદાય સમગ્ર ગુજરાતમાં અને મહારાષ્ટ્ર આદિ રાજ્યોમાં ફેલાઇ ગયો. આજે શ્રીહરિનો દિવ્ય પ્રભાવ સમાજમાં સર્વત્ર અનુભવાય છે અને આ સંપ્રદાય દેશ-પરદેશમાં દૂર-દૂર સુધી ફેલાઇ ગયો છે.

જોબનપગી

ગુજરાતમાં કાઠી, કોડી, પગી જેવી જાતિઓ ચોરી, લૂંટ, નિર્દોષ મનુષ્યોની હત્યા કરવામાં પ્રસિદ્ધ હતા. આ જાતિઓમાં એક સ્વભાવિક ધંધો બની ગયો હતો કે મનુષ્યને મારવો એટલે કે ઝાડનું પાન તોડવું બરાબાર હતું. તે સમયે વડતાલમાં જોબનપગી નામનો એક લૂંટારાઓનો સરદાર રહેતો હતો. જે પ્રદેશમાં કે ગામમાં ખબર ફેલાતી કે જોબનપગી આવે છે બધા લોકો પોતાના ઘરના દરવાજા બંધ કરીને અંદર સંતાઇ જતા હતા. અથવા પોતાનો પ્રાણ બચાવવા માટે ગામ છોડીને ત્યાંથી ચાલ્યા જતા હતા. જે માર્ગથી જોબનપગી નિકળતો હતો તે માર્ગ નિર્જન થઇ જતો હતો. સ્વયં વડોદરાના મહારાજા ગાયકવાડ પણ તેનાથી ડરતા હતા. તેમણે જોબનપગીને પકડવા માટે સૈનિકોની મોટી ફૌજ ચારે બાજુ ગોઠવી હતી. પરન્તુ જોબનપગી પકડાયો નહી. જોબનપગીનું નામ સાંભળતાં જ લોકોનાં હૃદયના ધબકારા વધી જતા હતા. કારણ કે જોબનપગી કાંઇ પણ જોયા વિના જે આગળ આવે તેને લૂંટી લેતો અને મારી પણ નાખતો હતો.

ભગવાન શ્રીસ્વામિનારાયણે ડભાણમાં યજ્ઞનો પ્રારંભ કર્યો. તેમાં અનેક મોટા-મોટા રાજાઓ અને અનેક દરબારો પોતાના મૂલ્યવાન ઘોડાઓ સાથે આવ્યા હતા. સ્વયં શ્રીહરિ પાસે એક અતિ મુલ્યવાન માણકી ઘોડી હતી. તેની ગતિ અને શક્તિની પ્રસંશા સમગ્ર રાજ્યમાં પ્રસિદ્ધ હતી. તે ઘોડીને મેળવવા માટે ઘણા દિવસોથી જોબનપગી મોકો જોઇ રહ્યો હતો. ડભાણના યજ્ઞમાં મૂલ્યવાન ઘોડાઓ અને ખાસ કરીને માંણકી ઘોડીની

ચોરી કરવાનો મોકો મળી જશે એવા વિચારથી જોબનપગી પોતાના સાથીદારોની સાથે ડભાણ ગામની સીમામાં ધામો નાખ્યો. રાત્રીના સમયે જોબનપગી અને તેમના કેટલાક સાથીઓ ઘોડશાળામાં પ્રવેશ કર્યો. પરન્તુ તેને એક આશ્ચર્યકારી દશ્ય જોયું. ઘોડશાળામાં જેટલા ઘોડાઓ હતા તે બધા ઘોડાની પાસે ભગવાન શ્રીસ્વામિનારાયણને ઉભેલા જોયા. આજે આપણું કામ નહી થાય એવું વિચારી ત્યાંથી પાછા સીમમાં ચાલ્યા ગયા.

બીજા દિવસે રાત્રીએ ફરી ઘોડશાળામાં પ્રવેશ કર્યો. આજે પણ એવું જ દશ્ય જોયું. કોઈક ઘોડા પાસે શ્રીહરિ ઊભેલા જોયા તો કોઈક ઘોડા ઉપર હાથ ફેરતા જોયા. આજે પણ કામ નહી થાય એવું વિચારી પાછા ચાલ્યા ગયા.

ત્રીજી રાત્રિએ ફરી પાછા ઘોડશાળામાં આવ્યા પરન્તુ આજે પણ પહેલાં જેવું જ દશ્ય જોયું. આ પ્રમાણે ત્રણ દિવસ સુધી પ્રયત્ન કર્યો એક પણ ઘોડાને ચોરી ન શક્યો, પરન્તુ શ્રીહરિને અનેક રુપે જોઇ જોબનપગીનું મન બદલાઇ ગયું. શ્રીહરિનાં દર્શન કરીને તેમનો સ્વભાવ પણ બદલાઇ ગયો. અન્તમાં તેમને વિચાર્યું કે ક્યાં સુધી પાપ કર્મ કરતો રહીશ ? ક્યારે હું પાપથી મુક્ત થઇશ ? આ સ્વામિનારાયણ કોઇ સમાન્ય પુરુષ નથી સાક્ષાત્ ભગવાન છે. બીજે દિવસે પોતાના કેટલાક સાથીઓને લઇને જ્યાં શ્રીહરિ વિશાળ સભા કરીને વિરાજમાન હતા ત્યાં આવી પહોંચ્યો અને ચરણોમાં પડી રડવા લાગ્યો. શ્રીહરિએ હાથ પકડીને કહ્યું ઊઠો ભક્તરાજ જોબનપગી ! આજે તું સાચી જગ્યાએ આવ્યો છે તુ તો મહાન ભક્ત થઇ ગયો.

જોબનપગી જે શક્તિનો ઉપયોગ લોકોને લૂંટવા કે

મારવામાં માટે કરતો હતો તે શક્તિને આજે સત્યની ખોજમાં પરિવર્તિત કરી નાખી. જોબનપગીએ ભગવાનને શોધી લીધા અને ભગવાને તેને લૂંટારામાંથી ભક્ત બનાવી દીધો.

ધાર્મિક કાર્ય

ભગવાન શ્રીસ્વામિનારાયણે સામાજિક કાર્યોમાં વ્યસનો, વિવિધ વહેમો તથા અનીતિ અને દુરાચાર જેવા દુર્ગુણોથી મુક્ત કર્યા પછી ધર્મ, જ્ઞાન, વૈરાગ્ય અને એકાન્તિક ભક્તિને પુનઃ સ્થાપિત કરવી એ શ્રીહરિનો મુખ્ય ઉદ્દેશ હતો. તેથી શ્રીહરિ હજારો ગામોમાં વિચરણ કરીને વૈરાગ્યવાન મુમુક્ષુઓને ભાગવતી દીક્ષા આપીને સંતો બનાવ્યા અને ભાગવત ધર્મના પ્રચાર માટે અલગ-અલગ મંડળોની રચના કરીને ગામો-ગામ વિચરણ કરવાની આજ્ઞા કરી. બધા સંતો ગામોમાં ફરીને ધર્મક્ષેત્રમાં ધર્મના નામે ઢોંગ અને ભક્તિના નામે ભ્રષ્ટાચારથી લોકોને જાગૃત કર્યા અને વૈદિકધર્મ અને શુદ્ધ ભક્તિમાર્ગનો જ્ઞાનોપદેશ આપ્યો.

પરમહંસવૃંદ અને સાહિત્યમાં યોગદાન

ભગવાન શ્રીસ્વામિનારાયણ દ્વારા સામાજિક અને ધાર્મિક ક્ષેત્રોમાં કરવામાં આવેલી ક્રાન્તિ અને શ્રીહરિના પ્રભાવથી મોટા-મોટા રાજાઓ, રાજપુરુષો, વિદ્વાનો, કવિઓ ઘણા પ્રભાવિત થવા લાગ્યા અને આવા પવિત્ર સેવાકાર્યમાં જોડાવવા માટે રાજસન્માન અને ગૃહસ્થાશ્રમના વૈભવનો ત્યાગ કરીને ભગવાન શ્રીસ્વામિનારાયણને પોતાનું જીવન સમર્પિત કરી દીધું. આજીવન તેમની સાથે સહીને સામાજિક અને ધાર્મિક કાર્યોમાં લાગી ગયા.

ભગવાન શ્રીસ્વામિનારાયણે તે બધાને ભાગવતી દીક્ષા

આપીને સંત બનાવ્યા. થોડા જ વર્ષોમાં ભાગવતી દીક્ષાથી દીક્ષિત પરમહંસોની સંખ્યા પાંચસોથી વધારે થઇ ગઇ. આ પરમહંસોએ ભગવાન શ્રીસ્વામિનારાયણનો દિવ્ય સંદેશો ગામો-ગામ જઇને પહોંચાડવા લાગ્યા. જેમાં સદ્ગુરુ શ્રીમુક્તાનંદ સ્વામી, કવિરાજ શ્રીબ્રહ્માનંદ સ્વામી, શ્રીદેવાનન્દ સ્વામી, યોગિરાજ શ્રીગોપાળાનંદ સ્વામી, વૈરાગ્યમૂર્તિ શ્રીનિષ્કુળાનંદ સ્વામી, શ્રી શતાનંદ સ્વામી, શ્રીગુણાતીતાનંદ સ્વામી, શ્રીશુકાનન્દ સ્વામી, શ્રીનિત્યાનંદ સ્વામી, શ્રીવાસુદેવાનન્દ બ્રહ્મચારી આદિ પ્રમુખ સંતવર્ય હતા.

આ સંતોમાં અનેક મોટા-મોટા સંસ્કૃતના વિદ્વાન્ હતા. અનેક સંતો કવિ હતા. ન કેવળ તે સમયમાં આ સંતોની વિદ્વતા અને કવિત્વની પ્રસિદ્ધિ હતી પરન્તુ આજે પણ તેમના દ્વારા રચાયેલ ધર્મગ્રન્થો અને કાવ્યો (કીર્તનો) પ્રસિદ્ધ છે અને સંપ્રદાયમાં ભક્તો દ્વારા પ્રેમથી તે ગ્રન્થોનું અધ્યયન થાય છે અને કીર્તનો ગવાય છે. આજે પણ સાહિત્ય ક્ષેત્રમાં તેમની વિદ્વતા અને કવિત્વનું મૂલ્યાંકન ન થઇ શકે એટલી મહાન્ વિદ્વતા હતી. ભગવાન શ્રીસ્વામિનારાયણના તે પરમહંસોએ સંસ્કૃત સાહિત્ય અને ગુજરાતી કાવ્ય દ્વારા ગુજરાતી ભાષાને સમૃદ્ધ કરવામાં જે મહત્વપૂર્ણ યોગદાન આપ્યું છે. તે આજ પણ ગુજરાતી સાહિત્યના ઇતિહાસમાં જોવા મળે છે.

સંપ્રદાયનો ઇતિહાસ સાક્ષી છે કે ભગવાન શ્રીસ્વામિનારાયણની એક આજ્ઞાથી સંસારનું સુખ છોડીને સંતો સ્થાન - સ્થાન પર વિચરણ કરતા રહ્યા. આ સંતોને દુષ્ટપુરુષોએ અનેક પ્રકારનાં દુઃખો આપ્યાં છતાં પણ પોતાની સાધુતા ન

છોડીને ભગવાનની આજ્ઞાથી અનેક પ્રકારનાં દુ:ખો સહન કરીને સાધુતા ટકાવી રાખી. દુ:ખની સામે સમાજને ઉત્તર દેવામાં સમર્થ હોવા છતાં પણ પોતાની સાધુતા અને સહનશીલતાને ક્યારેય કલંકિત ન થવા દીધી. ક્યારેક તે સંતો કાચ્ચા લોટમાં પાણી નાખીને ભોજન કરતા હતા, ક્યારેક ચોમાસામાં અને શિયાળામાં ગામની બહાર રહેતા હતા. ક્યારેક ગામ અને નગરના લોકો કારણ વિના અપમાન કરીને બહાર કાઢી મુક્તા હતા, ક્યારેક માર પણ મારતા હતા. પરન્તુ આ પરમહંસોએ જે બ્રહ્મરસનું પાન કર્યું હતુ તે બ્રહ્મરસ લોકોને પાવા માટે ગામો-ગામ લોકોની વચ્ચે ફરતા રહ્યા અને બ્રહ્મરસ વેંચતા રહ્યા.

ભુજમાં હિંસામય યજ્ઞનો વિરોધ

નાગર બ્રાહ્મણ જગજીવન મહેતા તે સમય કચ્છ રાજ્યનો મંત્રી પદે હતો. તે દેવી ભક્ત અને તમોગુણી હતો. તેથી તે ધાર્મિક ક્રિયાઓ અને યજ્ઞોમાં પ્રાણીઓની બલિ આપતો હતો. હિંસામય યજ્ઞો કરતો હતો. તે સમયે કચ્છના ગામોમાં અને ખાસ કરીને ભુજ નગરમાં સત્સંગીઓની સંખ્યા વધવા લાગી હતી. તેથી ભગવાન શ્રીસ્વામિનારાયણ કચ્છના ભક્તોની ભક્તિવશ થઇને વારંવાર કચ્છમાં પધારતા હતા. ભક્તો શ્રીહરિને સાક્ષાત્ ભગવાન માનતા હતા આ વાતથી જગજીવન મહેતા ઘણો દુ:ખી હતો અને શ્રીહરિ ઉપર દ્વેષ રાખતો હતો. અનેક વાર ભગવાન શ્રીસ્વામિનારાયણનું અપમાન કરવાનો પ્રયાસ કર્યો હતો પરન્તુ સફળતા મળી નહી. તેથી વધારે દુ:ખી થવા લાગ્યો. એક વખત તેમને ભુજનગરમાં હિંસામય યજ્ઞનો પ્રારંભ કર્યો. ત્યારે ભગવાન શ્રીસ્વામિનારાયણ ભુજમાં જ વિરાજમાન

હતા. આ યજ્ઞમાં શ્રીહરિને આમંત્રિત કરીને યજ્ઞમાં પધારેલ મોટા-મોટા વિદ્વાનોની આગળ શાસ્ત્રચર્ચા કરાવીને બધાની વચ્ચે અપમાન કરાવવાનું વિચારીને તેમણે શ્રીહરિને પણ યજ્ઞમાં પધારવાનું આમંત્રણ આપ્યું. જ્યારે ભગવાન શ્રીસ્વામિનારાયણ યજ્ઞશાળામાં પધાર્યા ત્યારે ત્યાં વિવિધ પ્રાણીઓને જોયાં. પ્રાણીઓ ભયભીત હતાં આ જોઈને શ્રીહરિએ જગજીવનને પૂછ્યું આ પ્રાણીઓને શા માટે બાંધી રાખ્યાં છે ? જગજીવને કહ્યું આ યજ્ઞ વેદોક્તવિધિથી કરવામાં આવે છે તેથી યજ્ઞમાં પ્રાણીઓની બલી આપવી આવશ્યક છે. પ્રાણીઓના બલિદાન વિના યજ્ઞ પૂરો થતો નથી અને તેનું ફળ પણ મળતું નથી. વેદમાં હિંસામયયજ્ઞનું પ્રતિપાદન કર્યું છે. જગજીવનનું વચન સાંભળીને શ્રીહરિ યજ્ઞશાળામાં યજ્ઞ કરાવતા વિદ્વાનોની આગળ હિંસામય યજ્ઞ વેદ વિરુદ્ધ છે. માતાથી પણ અધિક દયાળુ વેદનું તાત્પર્ય હિંસામય યજ્ઞ કરવાનો નથી. પ્રાણીનો વધ કરવો મહાપાપ છે. જો હિંસામય યજ્ઞ કરવમાં આવે તો તેનું પરિણામ સારુ નથી હોતું. યજ્ઞ સાક્ષાત્ ભગવાન છે. यज्ञो वै विष्णुः તેથી હિંસામય યજ્ઞ કરનાર અને કરાવનાર બન્ને ભગવાનના અપરાધી છે. નિર્દોષ પ્રાણીઓની હિંસા કરવાથી અધોગતિ થાય છે. આ પ્રમાણે શ્રીહરિએ જગજીવનને સમજાવ્યો પરન્તુ તે સમજ્યો નહી અને હિંસામય યજ્ઞ ચાલું રાખ્યો અને શ્રીહરિની નિંદા કરવા લાગ્યો. શ્રીહરિએ યજ્ઞના વિષયમાં વેદનું સાચુ તાત્પર્ય સમજાવીને ત્યાંથી ચાલી નિકળ્યા.

જગજીવને યજ્ઞમાં પ્રાણીઓનો વધ કરવાનો આદેશ આપી દીધો. તેજ સમયે રાજાએ પોતાની સેનાને આદેશ આપ્યો

કે જાઓ ! યજ્ઞને છિન્નભિન્ન કરી નાખો, જગજીવન અને તેના સાથિયોને મારી નાખો. રાજાની આજ્ઞાથી સૈનિકોએ યજ્ઞને છિન્ન-ભિન્ન કરી જગજીવનને પકડીને મારી નાખ્યો. આ પ્રમાણે જગજીવન અકાલ મૃત્યું પામ્યો. સમગ્ર ગુજરાતની પ્રજા અને રાજાઓએ આ હિંસામય યજ્ઞનું પરિણામ જોયું ત્યારથી હિંસામય યજ્ઞ કરવાના બંધ થઈ ગયા.

અહિંસા અને વૈદિક યજ્ઞોનું પ્રવર્તન

ભગવાન શ્રીસ્વામિનારાયણે સમગ્ર ભારતદેશમાં વિચરણ સમયે જોયું કે ધર્મના નામ પર હિંસામય યજ્ઞો થતા હતા અને દેવતાઓની આગળ પ્રાણીઓની બલિ અપાતી હતી. આ કરુણ દશ્ય જોઈને દયામૂર્તિ ભગવાન શ્રીહરિએ હિંસાનો વિરોધ કર્યો. સમગ્ર રાજ્યમાં ઘોષણા કરી કે - દેવી-દેવતાઓની આગળ, યજ્ઞોમાં અને પોતાના ઘરોમાં કે બહાર પશુ -પક્ષિઓને મારવાં અને તેનું માંસ ખાવું એ મહાપાપ છે અને વેદ વિરુદ્ધ પણ છે.

માતાથી પણ અધિક દયાળુ એવા વેદનું તાત્પર્ય હિંસામય યજ્ઞ કરવાનું ક્યારેય પણ નથી. પ્રાણીઓનો વધ કરવો, માંસ ભક્ષણ કરવું આ માનવ સમાજની પરંપરાથી વિરુદ્ધ છે. તમામ નાના-મોટા પ્રાણીઓને જીવન જીવવાનો અધિકાર છે. સૃષ્ટિકર્તા ભગવાને માનવ માટે સાત્વિક અને અનેક પ્રકારનાં ધાન્ય-ફળો આદિ ઉત્પન્ન કર્યાં છે. તેના દ્વારા યજ્ઞાદિ અને ભોજન કરવું જોઈએ. આ પ્રમાણે ધર્મના નામે થતી હિંસાનો કેવળ મૌખિક વિરોધ કર્યો એટલુંજ નહી પરન્તુ આદર્શના રુપમાં અનેક સાત્વિક અહિંસામય યજ્ઞો પણ કર્યા. વેદ મંત્રોના અવળા અર્થ કરીને અભણ પ્રજાને સમજાવીને મૂર્ખ પંડિતોએ શ્રીહરિની સાથે વાદ-

વિવાદ કરીને ભગવાન શ્રીસ્વામિનારાયણને અને ઉદ્ધવ સંપ્રદાયને અવૈદિક સિદ્ધ કરવાની કોશિશ કરી પરન્તુ અન્તમાં શ્રીહરિનો વિજય થયો.

આ પ્રમાણે સમાજમાં હિંસામય યજ્ઞ દ્વારા પ્રવર્તિત કુરીવાજોને બંધ કરાવીને સર્વજીવહિતાવહનો સંદેશ આપ્યો.

જેતલપુરથી અહિંસામય યજ્ઞનો પ્રારંભ

ભગવાન શ્રીસ્વામિનારાયણની પાસે ત્રિકરણ સારુપ્ય રસાયણ હતું. અર્થાત્ મન, વાણી અને ક્રિયામાં એકતા હતી. તેથી તેમણે કેવળ હિંસામય યજ્ઞોનો વિરોધ ન કર્યો પરન્તુ આદર્શના રુપમાં અનેક વૈદિક યજ્ઞો કરીને એક પરંપરા શરૂ કરી.

જેતલપુરમાં તેમણે વિ.સં. ૧૮૬૪ વૈશાખ મહિનામાં સર્વપ્રથમ યજ્ઞ કર્યો જે પૂર્ણરુપથી વૈદિક અને અહિંસામય હતો. આ યજ્ઞમાં અનેક વિદ્વાન્ બ્રાહ્મણો આવ્યા હતા. હજારોની સંખ્યામાં ભક્તગણ પણ આવ્યા હતા. આ બધાને ભગવાન શ્રીસ્વામિનારાયણે વૈદિક અને અહિંસામય યજ્ઞનું મહાત્મ્ય સમજાવ્યું અને તેને ઇચ્છિત ફળદાયિ પણ બતાવ્યું.

આ પ્રમાણે વૈદિક યજ્ઞ અને સાત્વિક યજ્ઞોની પરંપરા ચાલું કરી. ત્યારપછી શ્રીહરિએ અનેક મોટા-મોટા યજ્ઞોની પરંપરા શરુ કરી જે આજે પણ એ પરંપરા ચાલી આવે છે.

કુરિવાજો

તે સમયે સમાજમાં બે પ્રથા (કુરિવાજ) ભયંકર હતી. એક તો સતીપ્રથા અને બીજી બાળકીનો જન્મ થાય તો તેને ગરમ દૂધમાં ડુબાડી દઇને બાળ હત્યા કરવી.(દૂધપીતી કરવી)

સતી પ્રથા

પ્રાચીન સમયમાં શુદ્ધ વૈદિક ધર્મનો ઘણો પ્રભાવ હતો. તે સમયે પ્રતિવ્રતા નારિઓ અતિ સમર્થ હતી અને પતિમાં પરમેશ્વરની ભક્તિ હતી. તેથી પતિના મૃત્યું પછી પતિ વિના જીવી સકતી ન હતી. તેથી પતિના મૃત્યું પછી પ્રતિવ્રતા ધર્મના પ્રભાવથી સ્વયં જ પોતાના શરીરમાંથી અગ્નિ ઉત્પન્ન કરીને સ્વેચ્છાથી શરીરદાહ કરીને સતી થતી હતી. પરન્તુ અજ્ઞાની સમાજે આ સતીપ્રથાને જુદી રીતે સમજી લીધો અને પતિના મૃત્યું પછી તેમની પત્નિને જબરદસ્તીથી પતિની સાથે ચિતામાં જીવતી બાળી નાખવાની પ્રથા બનાવી દીધી. સમાજમાં આવી સતીપ્રથાના નામથી ચાલતી કુપ્રથાને બંધ કરવા માટે ભગવાન શ્રીસ્વામિનારાયણે દરેક સમાજના લોકોને સમજાવવાનું અભિયાન ચલાવ્યું અને આ એક ક્રુરતા છે. માનવ હિંસા છે. અબળા ઉપર અત્યાચાર છે. આ ધર્મના નામે કુરિવાજ અને પાપ છે આવું લોકોને સમજાવીને સતીપ્રથાને બંધ કરાવવામાં શ્રીહરિનું મોટું યોગદાન છે.

બાળહત્યા

સમાજમાં બીજો એક કુરિવાજ અને ક્રુરતા હતી. વિશેષ કરીને ઠાકુર સમાજમાં લગ્નના સમયે કન્યાદાનની સાથે ઘણું દહેજ આપવું પડતું હતું. જો કન્યાના પિતા પાસે પર્યાપ્ત ધન ન હોય તો પોતાનું ઘર- જમીન વેચીને પણ દહેજ આપવું પડતુ હતુ. (આજે પણ અમુક સમાજ અને રાજ્યમાં દહેજ આપવાનો રિવાજ ચાલ્યો આવે છે) ઘરમાં જો કન્યાનો જન્મ થાય તો માતા-પિતાની પુરા જીવનની કમાણી કન્યાદાનની સાથે દહેજમાં ચાલી

જતી હતી. તેથી તેનો પ્રભાવ બાળકીઓ પર પડ્યો. ઘરમાં જો બાળકીનો જન્મ થાય તો જન્મતાંની સાથે જ ગરમ દૂધમાં બોળી દઈ મારી નાખવામાં આવતી હતી. આ પ્રમાણે કન્યાની હત્યા કરવાનો કુરિવાજ સમગ્ર ભારતમાં ચાલતો હતો. ગુજરાતમાં અનેક સમાજોમાં આવો કુરિવાજ જ્યારે શ્રીહરિએ જોયો ત્યારે સમાજના તમામ લોકોને આ કુરિવાજ વિશે સાચું જ્ઞાન આપીને આ રિવાજને સંપૂર્ણ બંધ કરાવ્યો.

દીકરી મારવાનું બંધ કરો

આજ થી બસો વર્ષ પહેલાં ભગવાન શ્રીસ્વામિનારાયણ ગુજરાતના ગામો-ગામ વૈદિકધર્મની સ્થાપના અને સમાજ સુધારણા માટે વિચરતા હતા. સાથે અનેક મહાન સંતો અને હરિભક્તો પણ વિચરતા હતા.

એક દિવસ શ્રીજી મહારાજ કેટલાક સંતો ભક્તો સાથે કચ્છના તૂણા બંદરથી વહાણમાં બેસીને જોડીયા પધાર્યા. રવજી સુતાર ભક્ત પણ સાથે હતા. મહારાજે રવજી સુતારને કહ્યું અમે આ નદીમાં બેઠા છીએ તમે ગામમાં જાઓ જમવા સારૂ કંઈક ટીમણ લઈ આવો . મહારાજની આજ્ઞાથી રવજી સુતાર ગામમાં જઈ ટીમણ લઈને આવતા હતા માર્ગમાં ધમડકા (કચ્છ) ના ગરાશિયા અદોજી, કલ્યાણસિંહજી, રામસિંહજી તથા રાયધણજી એ ચારે ભાઈઓ મળ્યા. રાયધણજીએ રવજી સુથારને પુછ્યું તમે અહીં કેમ ? રવજી સુતારે કહ્યું શ્રીજી મહારાજ કચ્છ દેશમાંથી અહીં પધાર્યા છે તેમની સાથે હું પણ આવ્યો છું. મહારાજ નદીમાં બિરાજે છે. ત્યારે ચારે ભાઈઓને કહ્યું ચાલો આપણે પણ મહારાજનાં દર્શન કરવા ચાલીએ. પછી ચારે ભાઈઓ

મહારાજનાં દર્શને આવ્યા. રવજી સુથાર મહારાજ માટે ટીંમણ લાવ્યા હતા તે મહારાજને આપ્યું . શ્રીજી મહારાજ જમ્યા. પછી જળપાન કરી હાથ ધોઈને પછી મહારાજે ચારે ભાઈઓને કહ્યું પ્રસાદી જમશો ? ચારે ભાઈઓએ કહ્યું કૃપા કરીને આપો તો જમીએ. શ્રીજી મહારાજે કહ્યું પ્રસાદી જમશો તો ગાંડા થઈ જશો. ત્યારે અદોભાઈ બોલ્યા મહારાજ ! હું તો તમારો સત્સંગી છું અને આ મારા ભાઈઓ છે તે પણ સત્સંગી જેવા જ છે એટલે પ્રસાદી જમે એવા છે. આપની પ્રસાદીથી ભય પામે એવા નથી.

સર્વે પ્રસાદી જમ્યા પછી શ્રીજી મહારાજ વાતો કરવા લાગ્યા. સત્સંગ કરોજો. આ દેહ છે તે ક્ષણભંગુર છે. ઘડીએકમાં નાશ થઈ જશે. અને ફરી આવો મનુષ્યદેહ મળવો દુર્લભ છે માટે કલ્યાણનું સાધન તો તત્કાળ કરવું. તેમાં બહું લાંબો વિચાર કરવો નહીં. ત્યારે અદાભાઈએ કહ્યું મહારાજ ! તમે વાત કરી તે સાચી છે. તમે જેમ કહો છે તેમ કરીશું. મહારાજે કહ્યું સાંભળો ત્યારે સૌ પ્રથમ તમે દીકરીઓ મારવાની બંધ કરો. દીકરીઓ મારીને પાપ તો કરો જ છો પણ સાથોસાથ સમાજની વ્યવસ્થા પણ તોડો છો. ત્યારે અદાભાઈએ કહ્યું એ અમારાથી કેમ થાય. દીકરીઓ મારવાનું બંધ કરીએ તો લોકમાં લાજ જાય. કેમ કે અમારા ભાઈઓ ને નાતનાં સગાં સબંધીઓ સર્વે મશ્કરી કરે , ને એમ કહે જે , તમે કોઈકના સસરા થાઓ, ને સાળા થાઓ, ને તમારે ઘેર જમાઈ ને બનેવી આવીને બેસશે. આ બધું અમારું અપમાન કહેવાય . અને વળી દીકરીનાં લગ્ન કરાવીએ ત્યારે દહેજમાં ઘણું ગરાસ દેવું પડે. માંગે એટલું ન આપીએ તો અમારે નીચે જોવું પડે . આ બધી લોકલાજ બહુ આડી આવે છે .

ત્યારે મહારાજે કહ્યું તમે સત્સંગ કરો ને દીકરીયુંને જીવતી રાખો લોકલાજ તમને આડી નહી આવે ને તમારાથી બીજા ગરાસિયાઓ પણ શીખશે. સમાજમાં બધા આવું કરશે તો બધેને દીકરીયું જીવતી રહેશે.

જો તમે અમારા વચને કરીને સત્સંગી કરશો ને દીકરીયુંને જીવાડશો તો તમારૂં કલ્યાણ થશે. તમે કહ્યું જે લોકો અમારી મશ્કરી કરે છે. શું નિર્દોષ બાળકીને ક્રુરતાપૂર્વક મારી નાખવી તે શું તમારી આબરૂ છે ? એ શું તમારી મોટાઇ છે ? તમારા સગા સબંધી ને નાતીલાઓ તમારી મશ્કરી કરે છે તે હમણાં એ મશ્કરી જણાય છે, પણ કોઇક એવો રાજા આવશે જે રાજા પૃથ્વી પરના તમામ ગરાસીયાઓની. તે સર્વેની દીકરીયુંને જીવતી રાખાવશે ને જે ગરાશિયાઓ દીકરીને મારશે તેનો ગરાસ પચાવી લેશે ને કેદ કરશે, તે દિવસે તમારી મશ્કરી થશે કે નહીં થાય ?

ત્યારે અદાભાઇએ કહ્યું મહારાજ એવું થશે તે અમે દેખશું? મહારાજે કહ્યું હા તમે દેખશો. મહારાજનાં આવાં હિતનાં વચનો સાંભળીને ચારે ભાઇઓ દીકરીયું ન મારવાની પ્રતિજ્ઞા લીધી અને કચ્છ દેશમાં આવીને મહારાજનો સંદેશો આપ્યો. પછી મહારાજ બીજી વખત જ્યારે કચ્છમાં આવ્યા ત્યારે કચ્છના સર્વે ગરાશિયાઓએ દીકરીયું ન મારવાની પ્રતિજ્ઞા લીધી .

એવી જ રીતે કાઠિયાવાડમાં પણ મહારાજે અનેક ગામોમાં ફરીને કાઠી કોડી અને ગરાશિયાઓને જીવનનો સાચો અર્થ બતાવીને માનવ જીવનનું મુલ્ય સમજાવ્યું. દાકરીયુંને ન મારવાની આજ્ઞા આપી અને જો મારશો તો પરલોકમાં તો દુઃખી થશો પરન્તુ આ લોકમાં આબરૂં અને મોટાઇ જશે. માટે કોઇએ

આવું કાર્ય કરવું નહી એવો ઉપદેશ આપ્યો.

આ ઉપદેશનો પ્રભાવ સમગ્ર ગુજરાતમાં પડ્યો અને ધીરે ધીરે દીકરીયુંને મારવાનું બંથ થવા લાગ્યું . આ પ્રભાવથી પ્રભાવિત થયેલા અંગ્રેજોને પણ આશ્ચર્ય થયું કે - જે કાર્ય રાજાએ કરવું જોઈએ એ કાર્ય ભગવાન સ્વયં કરે છે. આવી રીતે અનેક વિધ પ્રસંશા કરવા લાગ્યા હતા.

વેદનો સંદેશ

દુરાગ્રહને કારણે ઘણા વર્ષોથી વૈષ્ણવો અને શૈવોમાં પરસ્પર સૈદ્ધાન્તિક યુદ્ધ જેવું વૈમનસ્ય ચાલ્યું આવતું હતું. તે વૈમનસ્યને દૂર કરવા માટે ભગવાન શ્રીસ્વામિનારાયણે સ્પષ્ટ સમજાવ્યું કે - વિષ્ણુ અને શિવ બન્ને એક જ તત્ત્વ છે. જે પરમ સત્ય છે. તે જ અનંતરૂપ છે. અનંતનામી છે. તે જ ચતુર્મુખ બ્રહ્માના રુપમાં જગતની ઉત્પત્તિ કરે છે. વિષ્ણુના રુપમાં પાલન કરે છે અને શિવના રુપમાં સંહાર કરે છે. તેથી પોતાના કાર્યભેદથી અલગ - અલગ રુપ અને નામથી પ્રસિદ્ધ છે. પરન્તુ પરમતત્ત્વની વિષ્ણુરુપ અને શિવરુપ આદિ કોઈ પણ રુપની ઉપાસના કરવાથી પરબ્રહ્મની જ ઉપાસના થાય છે. વિષ્ણુ, નારાયણ, શિવ આદિ કોઈ પણ નામની ઉપાસના કરી શકાય છે. એ જ વેદોનો પરમ સિદ્ધાન્ત છે. ભગવાન શ્રીકૃષ્ણે ગીતામાં કહ્યું છે.

येप्यन्यदेवता भक्ता यजन्ते श्रद्धयान्विताः ।
तेपि मामेव कौन्तेय यजन्त्यविधिपूर्वकम् ।। (गीता ९.२३)

આ સિદ્ધાન્તને સ્પષ્ટરુપથી ભગવાન શ્રીસ્વામિનારાયણે સ્વલિખિત શિક્ષાપત્રીમાં કહ્યું છે -

एकात्म्यमेव विज्ञेयं नारायणमहेशयोः ।

उभयोर्ब्रह्मरुपेण वेदेषु प्रतिपादनात् ।। (शिक्षा. ૪૯)
નારાયણ અને શિવજી (શંકર) એ બેનું એકાત્માપણું જ જાણવું; કેમ જે વેદને વિષે એ બેયનું બ્રહ્મરુપે કરીને પ્રતિપાદન કર્યું છે.

આ પ્રમાણે ભગવાન શ્રીસ્વામિનારાયણે ભક્તોમાં ભગવાનનું રુપ અને નામ પર પરસ્પર દૂરાગ્રહથી વૈમનસ્ય ફેલાયેલું હતું તેને દૂર કરીને વેદોનો સંદેશ મૌખિક ઉપદેશ દ્વારા અને શાસ્ત્રો દ્વારા સ્પષ્ટરુપથી સમજાવ્યો. ઈશ્વરનાં અનેક રુપ હોવાં છતા પણ એકેશ્વરવાદનું પ્રતિપાદન કરીને શૈવ (શિવભક્ત) અને વૈષ્ણવોનું અજ્ઞાન દૂર કર્યું.

ધર્મ મર્યાદા

ધાર્મિક સ્થાનો અને મંદિરોમાં સત્સંગના નામ પર સ્ત્રીઓ અને પુરુષો એક સાથે બેસીને કથા-વાર્તા સાંભળતાં હતાં. તેનાથી સત્સંગક્ષેત્રોમાં ભક્તિના નામ પર ભષ્ટાચાર ફેલાતો હતો. ભગવાન શ્રીસ્વામિનારાયણે સત્સંગને શુદ્ધરુપ આપવા માટે મંદિરોમાં સત્સંગસભા, ઉપન્યાસ, ઉત્સવ આદિમાં આવનાર સ્ત્રી-પુરુષ માટે અલગ-અલગ મર્યાદાઓ નિશ્ચિત કરી. પુરુષો અને સ્ત્રીઓ માટે મંદિરોની અલગ- અલગ સ્થાપના કરી. જેનાથી બન્ને પોતપોતાની મર્યાદાઓમાં રહીને ભગવાનનું ભજન કરી શકે. આ પ્રમાણે મર્યાદાઓ કરવાથી સત્સંગનું સ્વરુપ વિશેષ શુદ્ધ થયું. આજે પણ આ સંપ્રદાયમાં સ્ત્રી અને પુરુષો માટે અલગ -અલગ મંદિરોની વ્યવસ્થા થતી આવે છે. સાધુઓને સ્ત્રીઓ આઠ પ્રકારના સંસર્ગથી દૂર રહેવાનો ઉપદેશ કર્યો એવી જ રીતે સાધ્વીસ્ત્રીઓને પણ પુરુષથી આઠ પ્રકારના સંસર્ગથી દૂર રહેવાનું કહ્યું. સંપ્રદાયના આચાર્યોને સ્પષ્ટરુપથી આદેશ આપ્યો કે તે

પુરુષોને જ મંત્ર અને દીક્ષા આપે અને સ્ત્રીઓને આચાર્યપત્નિ મંત્ર અને દીક્ષા આપે. આ પ્રમાણે ભગવાન શ્રીસ્વામિનારાયણે તે સમયે અને ભવિષ્યની સ્થિતિને જોઈને ભક્તિમાર્ગ અને ધાર્મિક ક્ષેત્રોમાં દૂરાચાર ન ફેલાય એ માટે ધર્મમર્યાદાઓની સ્થાપના કરી જેનાથી ભવિષ્યમાં ધર્મ મર્યાદાનો ભંગ ન થાય. આજે પણ આ સંપ્રદાયમાં વિશેષરુપથી ધર્મમર્યાદા દેખાય છે.

વિશિષ્ટાદ્વૈત સિદ્ધાન્ત

અઢારમી સદીમાં ભગવાન શ્રીસ્વામિનારાયણે ભક્તિ આંદોલનના પુનઃ વિકાસમાં મહત્વપૂર્ણ યોગદાન આપ્યું. ભગવાન શ્રીનારાયણ દ્વારા ઉપદિષ્ટ, શ્રીલક્ષ્મી દ્વારા પ્રવર્તિત તથા શ્રીનાથમુનિ, શ્રીરામાનુજાચાર્ય, શ્રીરામાનંદ સ્વામી આદિ આચાર્યો દ્વારા પ્રવર્ધિત વિશિષ્ટાદ્વૈતમતને ભગવાન શ્રીસ્વામિનારાયણે પોતાના સિદ્ધાન્તના રુપમાં સ્વીકારતાં સ્વલિખિત શિક્ષાપત્રીમાં આ પ્રમાણે ઉલ્લેખ કર્યો છે. -

मतं विशिष्टाद्वैतं मे गोलोको धाम चेप्सितम् ।
तत्र ब्रह्मात्मना कृष्णसेवा मुक्तिश्च गम्यताम् ।।

વચનામૃતમાં પોતાની રુચિ સ્પષ્ટ કરતાં કહે છે.- રામાનુજ સ્વામીએ જેવી રીતે ક્ષર અક્ષર થકી પર જે પુરુષોત્તમ ભગવાન તેનું નિરુપણ કર્યું છે, તે પુરુષોત્તમ ભગવાનને વિષે અમારે ભક્તિ છે. તથા શુકજીના જેવો તથા જડભરતના જેવો તો અમારે વૈરાગ્ય છે ને આત્મનિષ્ઠા છે, એવી રીતે અમારો અભિપ્રાય તથા રુચિ છે. (વચનામૃત. લોયા ૧૪) આ પ્રમાણે ઉપાસ્ય દેવની સ્પષ્ટતા બતાવી છે.

તત્ત્વનિર્ણય

પદાર્થોનું અસ્તિત્વ સ્વીકારવામાં શ્રીરામાનુજાચાર્યના સિદ્ધાન્ત પ્રમાણે શ્રીહરિએ ત્રણ તત્ત્વોનો સ્વીકાર કર્યો છે. તે છે - ચિત્- અચિત્ અને ઈશ્વર. ચિત્ એટલે જીવ. અચિત્ એટલે જગત અને ઈશ્વર એટલે આ બન્ને તત્ત્વોના નિયંતા અને અંતર્યામી છે. આ ત્રણે તત્ત્વ નિત્ય અને સવિશેષ છે. પરન્તુ ચિત્ અને અચિત્ સ્વતઃ અલગ હોવાં છતાં ઈશ્વરને આધીન છે. આ ત્રણેનું સ્વરુપ ભગવાન શ્રીસ્વામિનારાયણે શિક્ષાપત્રીમાં બતાવ્યું છે.

ચિત્ (જીવાત્મા)

ભગવાન શ્રીસ્વામિનારાયણે જીવાત્માના સ્વરુપને મન, પ્રાણ, બુદ્ધિ, શરીર આદિની સાથે હોવાં છતાં તેનાથી વિલક્ષણ તત્ત્વ કહ્યું છે. તે જીવાત્મા સ્વભાવતઃ અપહતપાપ્મા, વિજર, વિમૃત્યુ, વિશોક, વિજિઘત્સ, અપિપાસ, સત્યકામ અને સત્યસંકલ્પ આ આઠગુણવિશિષ્ટ તથા ચૈતન્યરુપ, આનંદરુપ, નિત્ય, અણુ, વ્યક્ત, અચિંત્ય નિરવયવ, નિર્વિકારરુપ અને જ્ઞાનાશ્રય છે. જીવાત્મા ઈશ્વરનો નિયામ્ય છે. ધાર્ય છે. શેષરુપ છે. આવા ઉત્તમ ગુણોયુક્ત જીવાત્મા હોવા છતાં સંસારાવસ્થામાં માયાના ગુણ અને સ્વભાવથી આચ્છાદિત થઈ જવાથી વિપરીત અવસ્થામાં દેખાય છે. જીવ પોતાના બધાં કાર્યો માટે ઈશ્વરપર આશ્રિત છે. સ્વતંત્રરુપથી કોઈ કાર્ય કરી શક્તો નથી. શ્રીહરિએ જીવને બ્રહ્મનો અંશ માન્યો છે. તેવીરીતે જીવ અને ઈશ્વરની સત્તા અલગ- અલગ હોવા છતાં બન્નેની વચ્ચે નવવિધ સંબન્ધ (અવસ્થાઓ) રહેલી છે તે નવવિધ અવસ્થાઓ આ પ્રમાણે છે- **(૧) સ્વામી - સેવક સંબન્ધ (૨) રક્ષ્ય - રક્ષક સંબન્ધ (૩) પિતા -**

પુત્ર સંબન્ધ (૪) શેષ - શેષી સંબન્ધ (૫) ભર્તૃ -ભાર્યા સંબન્ધ (૬) જ્ઞાતૃ -જ્ઞેય સંબન્ધ (૭) શરીર -શરીરિ સંબન્ધ (૮) આધાર - આધેય સંબન્ધ (૯) ભોક્તૃ - ભોગ્ય સંબન્ધ. આ પ્રમાણે બન્ને વચ્ચે સંબન્ધ સદાય રહેલો છે. શ્રીહરિએ વેદ અને ઉપનિષદોના પ્રમાણો આપીને જીવને અણુ સ્વરુપ કહેલ છે. “एष अणुः आत्मा” (मुण्डकोपनिषद्)

“बालाग्र शतभागस्य शतधा कल्पितस्य भगो जीवस्य” (श्वेताश्वेतरोपनिशद्) “स्वरुपम् अणुमात्रम् स्यात्” આ શ્રુતિઓના સિદ્ધાન્તને શ્રીહરિએ શિક્ષાપત્રીમાં જીવનું લક્ષણ બતાવતાં કહે છે કે - “हृत्थोणुस्सूक्ष्मचिद्रूपो ज्ञाता व्याप्याखिलां तनुम् । ज्ञानशक्त्या स्थितो जीवो ज्ञेयोच्छेद्यादिलक्षणः” ।। આ પ્રમાણે જીવાત્મા અણું હોવાં છતાં પ્રકાશની જેમાં વ્યાપ્ત છે. શરીરના એક ભાગરુપ હૃદયમાં રહીને ધર્મભૂતજ્ઞાન દ્વારા સર્વત્ર શરીરમાં સમાન રુપથી વ્યાપ્ત થઈને સુખ-દુઃખનો અનુભવ કરે છે. ઈશ્વર વિભૂ છે.અર્થાત્ સર્વત્ર વ્યાપક છે. જીવ એક અલ્પજ્ઞ અને અલગ શક્તિયુક્ત તત્ત્વ છે પરન્તુ ઈશ્વર સર્વજ્ઞ અને સર્વ શક્તિમાન છે. આ પ્રમાણે જીવનું સ્વરુપ અને લક્ષણ બતાવીને અન્તમાં સંક્ષેપમાં શેષત્વવિશિષ્ટ જ્ઞાતૃત્વ જીવનું લક્ષણ શ્રીહરિએ સ્વીકાર્યું છે.

અચિત્ (માયા જગત્- પ્રકૃતિ)

ભગવાન શ્રીસ્વામિનારાયણે માયા અર્થાત્ જગતને ન તો મિથ્યા માન્યું છે અને ન અનિવર્ચનીય અને ન તો એક તુચ્છ પદાર્થ માન્યું છે. જેનું વર્ણન ન થઇ શકે તેને અનિર્વચનીય કહેવા પરન્તુ જગત્ તો લક્ષણયુક્ત છે. અને અનિર્વચનીય કથન માત્રથી તે મિથ્યા ન કહેવાય પરન્તુ તેને વિચિત્ર કહી શકાય.

શ્રીહરિએ જગતને સત્ય માન્યું છે અને ભગવાનની અદ્ભૂત શક્તિ માની છે. તેથી પરબ્રહ્મ નિત્ય હોવાથી તેની શક્તિ પણ નિત્ય જ હોય તેથી પ્રકૃતિ પણ સત્ય છે. પરન્તુ પરિવર્તનશીલ છે. શિક્ષાપત્રીમાં જગતનું લક્ષણ બતાવતાં કહે છે "त्रिगुणात्मा तमः कृष्णशक्तिर्देहतदीययोः" (शिक्षापत्री) "माया वयुनम् ज्ञानम्" માયા શબ્દને જ્ઞાન વાચી કહીને શ્રીરામાનુજાચાર્ય અને ભગવાન શ્રીસ્વામિનારાયણે જગતને સૂત્રાનૂકૂલ અને લોકાનૂકૂલ સત્ય સાબિત કર્યું છે.

ઈશ્વર

ઈશ્વરના વિષયમાં શ્રીરામાનુજાચાર્ય અને ભગવાન શ્રીસ્વામિનારાયણનો સિદ્ધાન્ત એક જ છે. ઈશ્વર સત્યસ્વરુપ - જ્ઞાનસ્વરુપ છે અને સત્ય, અનાદિ ગુણવિશિષ્ટ પણ છે અને સર્વાન્તર્યામી સર્વકર્મફલપ્રદાતા છે. સત્યસ્વરુપ સંપૂર્ણ જડ-ચેતનાત્મક જગત ઈશ્વરનું શરીર છે. તેથી આ જીવ-જગત બન્ને ઈશ્વરનું નિયામ્ય, ધાર્ય અને શેષ છે. ઈશ્વર આ સંપૂર્ણ જગતના આત્મા છે. તેથી ઈશ્વર જીવ-જગતના નિયામક, ધર્તા અને શેષી છે. આ સિદ્ધાન્તને ભગવાન શ્રીસ્વામિનારાયણે શિક્ષાપત્રીમાં એક શ્લોક દ્વારા ઈશ્વરનું સ્વરુપ અને કાર્ય બતાવ્યું છે. हृदये
जीववज्जीवे जोन्तर्यामितया स्थितः ।
ज्ञेयः स्वतंत्र ईशोसौ सर्वकर्मफलप्रदः ॥
શ્રુતિઓ પણ આ સિદ્ધાન્તનું પ્રતિપાદન કરે છે - यस्य पृथिवी शरीरम् । यस्या पः शरीरम् । यस्याग्नि शरीरम् । यस्यान्तरिक्षं शरीरम् । यस्य वायुः शरीरम् । यस्य द्यौः शरीरम् । यस्यात्मा शरीरम् । यो मृत्युमन्तरे सञ्चरन् यस्य मृत्युः शरीरम् यं मृत्युर्नवेद, एष सर्वभूतान्तरात्मापहतपाप्मा दिव्यो देवो एको नारायणः

અર્થાત્ જે પરમાત્માનું પૃથ્વી, જળ, તેજ, વાયુ, આકાશ આત્માદિ શરીર છે. અર્થાત્ આ સંપૂર્ણ જગત પરમાત્માનું શરીર છે. જે આ જડ ચેતનાત્મક જગત છે તે સંપૂર્ણ શ્રીહરિનું શરીર છે. આ પ્રમાણે શ્રુતિ-સ્મૃતિ કહે છે. ઈશ્વર ચિત્ અને અચિત્ના નિયમન કર્તા તથા તેને કાર્યમાં પ્રવૃત્ત કરનાર છે. જગતની સૃષ્ટિ અને વિનાશ ઈશ્વરની લીલા છે.

लोकवत्तु लीलाकैवल्यम् બ્રહ્મ સુત્ર (૨-૧ ૩૩) લીલા हरेरिदं सर्वम् (વિષ્ણુ પુરાણ) बालः क्रीडनकैरिव मोदते भगवान् । આ પ્રમાણે ભગવાન પોતાની લીલા માટે જગતની સૃષ્ટિ કરે છે. ઈશ્વર તથા ચિત્-અચિત્ના પરસ્પર સંબન્ધને સ્પષ્ટ કરતાં કહે છે. ઈશ્વર તથા ચિત્ અચિત્ અર્થાત્ જીવ અને જગતનો સંબન્ધ અવિનાભાવ છે. તે પૂર્ણતયા આંતરિક સમ્બન્ધ છે. તેમણે એક અંશમાં ઈશ્વર તથા જીવ-જગતની વચ્ચે તે જ સંબન્ધ બતાવ્યો છે જે જીવ તથા પંચભૌતિક શરીરની વચ્ચે છે અર્થાત્ શરીર - શરીરિ સંમ્બન્ધ. આ પ્રમાણે ચિત્, અચિત્ અને ઈશ્વર આ ત્રિવિધ પદાર્થને સ્વીકારવામાં આવ્યાં છે.

આ પ્રમાણે ચિત્ -અચિત્ વિશેષણોથી યુક્ત વિશિષ્ટ ઈશ્વરની એકતા સ્થાપિત થાય છે. તેથી આ મતને વિશિષ્ટાદ્વૈત કહેવાય છે. द्वयोर्भाव द्विता । द्वितैव द्वैतम् । न द्वैतम् अद्वैतम् । विशिष्टञ्चेदम् अद्वैतम् विशिच्टाद्वैतम् આ પ્રમાણે ચેતન-અચેતનાત્મક જગત પરબ્રહ્મનું શરીર છે. જેમ પંચભૌતિકદેહ જીવાત્માનું શરીર છે. વિશિષ્ટાદ્વૈતમતના આધાર પર ભક્તિ માર્ગમાં ભગવાન શ્રીસ્વામિનારાયણે શ્રીરામાનુજાચાર્યના અનુસારે દાસ્યત્વ ભાવયુક્ત વિષ્ણુની ભક્તિ પર બળ આપ્યું છે.

ભગવાન શ્રીસ્વામિનારાયણનો શિક્ષાપત્રી સંદેશ

ભગવાન શ્રીસ્વામિનારાયણે વિચાર્યું કે જ્યાં સુધી હું આ પૃથ્વી પર છું; સંપ્રદાય સુવ્યસ્થિતરુપથી અને મર્યાદામાં ચાલતો રહેશે. પરન્તુ મારા અંતર્ધાન પછી ભવિષ્યમાં પણ સુવ્યવસ્થિતરુપથી સંપ્રદાય ચાલતો રહે અને મારા અનુયાયી હંમેશાં આ લોકમાં અને પરલોકમાં પણ સુખી રહે તે હેતુથી દેશ-વિદેશમાં રહેતા પોતાના ભક્તોને માટે શિક્ષાપત્રી નામનો એક અદ્ભૂત સંદેશ લખ્યો જે જીવનનું સૌથી મહત્વપૂર્ણ કાર્ય હતું.

આ શિક્ષાપત્રી ગ્રન્થમાં સર્વે સચ્છાસ્ત્રોનો સાર માત્ર ૨૧૨ શ્લોકોમાં બતાવી દીધો. આ શિક્ષાપત્રી ગ્રન્થની વિશેષતા વાચવાથી જણાય છે કે - નાના એવા ગ્રન્થમાં અહિંસા, સત્ય, નીતિ, સદાચાર, લોકવ્યવહાર, જીવનશૈલી, રાજનીતિ, સંપ્રદાયની મર્યાદા, સ્વસિદ્ધાન્ત અને આધ્યાત્મિક સિદ્ધાન્ત વગેરે લૌકિક અને અલૌકિક સુખ પ્રાપ્તિ માટે આવશ્યક બધી વાતોને અતિ અદ્ભૂત રીતથી સુગ્રંથિત કરી છે. આ જ શિક્ષાપત્રી સંપ્રદાયની આચાર સંહિતા માનવામાં આવે છે.

અંગ્રેજો સાથે મિલાપ

ભગવાન શ્રીસ્વામિનારાયણના સમયમાં ગુજરાત રાજયમાં અંગ્રેજોનું શાસન ફેલાઇ રહ્યું હતુ. ભગવાન શ્રીસ્વામિનારાયણની સામાજિક તથા ધાર્મિક કાર્યની પ્રસંશા સમગ્ર ગુજરાત પ્રદેશમાં થઇ રહી હતી. મુંબઇના ગવર્નર સર્ જ્યોન્ માલ્કમ જ્યારે રાજકોટ આવ્યા ત્યારે તેને શ્રીહરિની પ્રસંશા સાંભળી ત્યારે તેણે પણ શ્રીહરિને મળવાની ઇચ્છા વ્યક્ત કરી અને ગઢપુરમાં વિરાજમાન શ્રીહરિને મળવાનો સંદેશો મોકલાવ્યો.

શ્રીહરિએ કહ્યું અમે રાજકોટ પધારશું ત્યારે અવશ્ય મળીશું. વિ.સં. ૧૮૮૬ ફાગણ સુદ ૫ રવિવાર (ઈ. સ. ૨૬-૨-૧૮૩૦)ના દિવસે ભગવાન શ્રીસ્વામિનારાયણ રાજકોટ પધાર્યા અને આ જ દિવસે સર્ જ્યોન્ માલ્કમ્‌ને મળ્યા. શ્રીહરિના કાર્યની પ્રસંશા કરતાં ગવર્નરે કહ્યું જે કામ રાજબળ, સૈન્યબળ હોવા છતાં રાજાઓ નથી કરી શકતા તેથી રાજ્યમાં ચોરોની, લૂંટારાઓની, નિર્દોષ મનુષ્યોની હત્યાઓ કરનારાઓની સંખ્યા દિન-પ્રતિદિન વધતી જતી હતી અને ચારે બાજુ હાહાકાર થઈ રહ્યો હતો તે આજે આપના પ્રતાપથી જાણે પરિવર્તન થઈ ગયું હોય અને સમગ્ર રાજ્યમાં શાન્તિ ફેલાઈ ગઈ છે.

ભગવાન શ્રીસ્વામિનારાયણે ગવર્નરને સ્વલિખિત શિક્ષાપત્રીની ભેંટ આપી અને કહ્યું કે આ જ અમારા અનુયાયીઓ માટે સામાજિક અને ધાર્મિક કાર્યક્રમોની આચાર સંહિતા છે. આ જ શિક્ષાપત્રી બધાને ન્યાય, નીતિ અને ધર્મ શિખવે છે . જે મનુષ્ય આ શિક્ષાપત્રીનું પાલન કરશે તે ક્યારે પણ અન્યાય અનીતિ અને કોઈને પણ દુઃખ નહીં આપી શકે. ગવર્નરે શિક્ષાપત્રીનો આદરથી સ્વીકાર કર્યો અને પોતાના હૃદયની સાથે લગાવીને શ્રીહરિની પ્રસંશા કરવા લાગ્યા. હિન્દુ ધર્મને અનુસારે ભગવાન (ગોડ) સ્વયં આ લોકમાં મનુષ્ય અવતાર રુપે આવે છે અને મનુષ્યોને નીતિ અને ન્યાય તેમજ ધર્મ શિખવે છે. આજે હું આપના કાર્યમાં નીતિ અને ધર્મનો સમન્વય જોઈ રહ્યો છું. તેથી તમે સાક્ષાત્ ભગવાન છો. ત્યાર પછી ગવર્નરે શ્રીહરિની પૂજા કરીને અતિમૂલ્યવાન વસ્ત્ર-અલંકારોની ભેટ અર્પણ કરી.

ભાગવતધર્મની પુનઃ સ્થાપના

ભગવાન શ્રીસ્વામિનારાયણના સિદ્ધાન્તને અનુસારે વેદો દ્વારા પ્રતિપાદિત ભાગવતધર્મ જ આત્યંતિક કલ્યાણનું સાધન છે. આ વૈદિક ધર્મનાં ચાર અંગ છે, ધર્મ, જ્ઞાન, વૈરાગ્ય અને ભક્તિ. આ ચારેયમાંથી જો કોઇ પણ એક અંગની ન્યુનતા રહી ગઇ તો ભાગવતધર્મનો પૂર્ણ વિકાસ ન થાય. તેથી શ્રીહરિએ ભાગવતધર્મના ચારે અંગોનો સમન્વય કરીને સમજાવ્યું છે, તેનું પ્રમાણ વચનામૃત ગ્રન્થમાં જોવા મળે છે.

જેવી રીતે મનુષ્યમાં તથા કોઇ પ્રાણીમાં કોઇ એક અંગની ન્યુનતા હોય તો તેને પૂર્ણાંગી ન કહેવાય અને તે જીવનનો પૂર્ણ વિકાસ નથી કરી શકતો તેવી જ રીતે ધર્મ, જ્ઞાન, વૈરાગ્ય અને ભક્તિ વિના ભાગવતધર્મનો પૂર્ણવિકાસ નથી થઇ શકતો. તેથી ભગવાન શ્રીસ્વામિનારાયણે આ ચારે અંગોનો સદાય સમન્વય થતો રહે તેથી સત્સંગ પર વિશેષ બળ આપ્યું છે. ભવિષ્યમાં સત્સંગનો પ્રવાહ સ્થિરરુપથી ચાલતો રહે તે માટે શ્રીહરિએ સંપ્રદાયમાં મુખ્ય ચાર પરંપરાઓની સ્થાપના કરી

શાસ્ત્રપરંપરા, મંદિરપરંપરા, આચાર્યપરંપરા અને સંતપરંપરા. આ ચારે પરંપરાઓના માધ્યમથી સત્સંગમાં એટલું બળ મળ્યું કે શ્રીસ્વામિનારાયણ સંપ્રદાયમાં સંપ્રદાય શબ્દના સ્થાને સત્સંગ શબ્દનો પ્રયોગ થવા લાગ્યો અને આ માર્ગ પર ચાલનારને સત્સંગીના નામથી ઓળખવા લાગ્યા.

સાહિત્ય

સંપ્રદાયના મુખ્ય ગ્રન્થ

સંસ્કૃત ભાષાના ગ્રન્થો

(૧) સત્સંગીજીવન

ભગવાન શ્રીસ્વામિનારાયણની આજ્ઞાથી આ ગ્રન્થની રચના વિદ્વત્વર્ય શ્રીશતાનંદ સ્વામીએ કરી છે. આ ગ્રન્થ પાંચ પ્રકરણમાં વિભક્ત છે. સ્વામીએ આ મહાન ગ્રન્થમાં ધર્મ, જ્ઞાન, વૈરાગ્ય, ભક્તિ, સત્ય, અહિંસા, ધાર્મિકવિધિ, ચાર વર્ણ અને ચાર આશ્રમના સામાન્ય અને વિશેષ ધર્મની સ્પષ્ટરુપથી પ્રતિપાદન કર્યું છે. તેથી આ ગ્રન્થ સંપ્રદાયના દાર્શનિક સિદ્ધાન્ત અને ધાર્મિક માન્યતાઓનો આધાર છે. વિશેષમાં આ ગ્રન્થ ભગવાન શ્રીસ્વામિનારાયણની જન્મથી લઈને અન્તર્ધાન સુધીની સંપૂર્ણ લીલાના વર્ણનથી પરિપૂર્ણ છે.

શિક્ષાપત્રી

શિક્ષાપત્રીના રચયિતા ભગવાન શ્રીસ્વામિનારાયણ સ્વયં છે. બધાં શાસ્ત્રોનો સાર માત્ર ૨૧૨ શ્લોકમાં બતાવ્યો છે. તેથી આ ગ્રન્થ સંપ્રદાયના દાર્શનિક સિદ્ધાન્ત અને ધાર્મિક માન્યતાઓનો આધાર છે. આ શિક્ષાપત્રી ગ્રન્થની વિશેષતા તો એ છે કે આ નાના સંદેશમાં શ્રીહરિએ અહિંસા, સત્ય, નીતિ, સદાચાર લોકવ્યવહાર, જીવનશૈલી, રાજનીતિ, સંપ્રદાયની મર્યાદા, સ્વસિદ્ધાન્ત અને આધ્યાત્મિક સિદ્ધાન્ત આદિ અનેક લૌકિક અને પારલૌકિક સુખ પ્રાપ્તિ માટે આવશ્યક નિયમો આ ગ્રન્થમાં અદ્‌ભૂતરુપે સુગ્રન્થિત કર્યા છે. આ નાના ગ્રન્થમાં શ્રીહરિએ સર્વજીવહિતાવહ નામનો અદ્‌ભૂત સંદેશો આપ્યો છે.

" આ જે અમારી વાણી તે અમારું સ્વરુપ છે. તેથી શિક્ષાપત્રીને અમારૂં સ્વરુપ માનીને તેમને આદરપૂર્વક માનજો." (૨૦૯) આ શ્લોકમાં સ્વયં શ્રીહરિએ આજ્ઞા કરી છે. સં. ૧૮૮૨ મહા સુધ (વસંત પંચમી) સોમવારના દિવસે (ઈ. સંવત્ ૧૨-૨-૧૮૮૬) વડતાલમાં શ્રીસહજાનંદ સ્વામીએ પોતાનો સંદેશ શિક્ષાપત્રી દ્વારા આપ્યો.

ગ્રન્થ અને રચયિતા

શિક્ષાપત્રી	ભગવાન શ્રીસ્વામિનારાયણ
સત્સંગીજીવનમ્	શ્રીશતાનંદ સ્વામી
હરિવાક્યસુધાસિન્ધુઃ -	શ્રીશતાનંદ સ્વામી
શ્રીહરિદિગ્વિજય	શ્રીશતાનંદ સ્વામી
શિક્ષાપત્રી અર્થ દીપિકા	શ્રીશતાનંદ સ્વામી
બ્રહ્મમીમાંસા	શ્રીમુક્તાનંદ સ્વામી
દશોપનિષદ્ભાષ્યમ્	શ્રીગોપાળાનંદ સ્વામી
ગીતાભાષ્યમ્	શ્રીગોપાળાનંદ સ્વામી
શાંડિલ્ય સુત્રભાષ્યમ્	શ્રીનિત્યાનંદ સ્વામી
સત્સંગીભૂષણમ્	શ્રીવાસુદેવાનન્દ બ્રહ્મચારી

બીજા પણ અનેક ગ્રન્થો ઉપલબ્ધ છે.

ગુજરાતી અને હિન્દી ભાષામાં સાહિત્ય

વચનામૃત

આ ગ્રન્થમાં ભગવાન શ્રીસ્વામિનારાયણે ગામો ગામ આપેલ ઉપદેશ, જ્ઞાનચર્ચાનું સંકલન છે. આનું સંકલન ભગવાન શ્રીસ્વામિનારાયણના સમકાલીન પાંચ વિદ્વાન્ સદ્ગુરુ શ્રીમુક્તાનંદ

સ્વામી, શ્રીનિત્યાનંદ સ્વામી, શ્રીબ્રહ્માનંદ સ્વામી, શ્રીગોપાળાનંદ સ્વામી અને શ્રી શુકાનંદ સ્વામીએ કર્યું છે. આ ગ્રન્થ તત્ત્વજ્ઞાનનો અદ્ભૂત અને અનુપમ ભંડાર છે. આ ગ્રન્થમાં મોટા મોટા વિદ્વાનોથી લઈને અભણ ગ્રામીણ લોકોના પ્રશ્નોના ઉત્તર ભગવાન શ્રીહરિએ વેદ, ઉપનિષદ્ , પુરાણોના પ્રમાણો સહિત અને સરલ ભાષામાં આપ્યા છે. તેથી આ ગ્રન્થ સંપ્રદાયના દાર્શનિક સિદ્ધાન્ત અને ધાર્મિક માન્યતાઓનો આધાર માનવામાં આવ્યો છે.

ભકતચિંતામણિ, નિષ્કુળાનંદકાવ્યમ્, મુકતાનંદકાવ્યમ્, પ્રેમાનંદકાવ્યમ્, શ્રીહરિચરિત્રામૃતસાગર આદિ અનેક પ્રકીર્ણ પદ્યના પણ ગ્રન્થો છે.

ભગવાન શ્રીસ્વામિનારાયણ દ્વારા પ્રતિષ્ઠાપિત મુખ્ય મંદિર તથા દેવો

સ્થળ	મુખ્યદેવ	પ્રતિષ્ઠા
અમદાવાદ	શ્રીનરનારાયણદેવ	વિ. સંવત્ ૧૮૭૮

ફાલ્ગુન શુક્લ ૩, સોમવાર (તા. ૨૪-૨-૧૮૨૨)

સ્થળ	મુખ્યદેવ	પ્રતિષ્ઠા
ભુજ	શ્રીનરનારાયણદેવ	વિ. સંવત્ ૧૮૭૯

વૈશાખ સુદ ૫, શુક્રવાર (તા. ૧૫-૫-૧૮૨૩)

સ્થળ	મુખ્યદેવ	પ્રતિષ્ઠા
વડતાલ	શ્રીલક્ષ્મીનારાયણદેવ	વિ. સંવત્ ૧૮૮૧

કાર્તિક સુદ ૧૨, ગુરુવાર (તા. ૩-૧૧-૧૮૨૪)

સ્થળ	મુખ્યદેવ	પ્રતિષ્ઠા
ધોલેરા	શ્રીમદનમોહનદેવ	વિ. સંવત્ ૧૮૮૨

વૈશાખ સુદ ૧૩, શનિવાર (તા. ૧૯-૫-૧૮૨૬)

સ્થળ	મુખ્યદેવ	પ્રતિષ્ઠા
જુનાગઢ	શ્રીરાધારમણદેવ	વિ. સંવત્ ૧૮૮૪

વૈશાખ વદ ૨, ગુરુવાર (તા. ૧-૫-૧૮૨૮)

સ્થળ	મુખ્યદેવ	પ્રતિષ્ઠા
ગઢપુર	શ્રીગોપિનાથજીમહારાજ	વિ. સંવત્ ૧૮૮૫

આષાઢ સુદ ૧૨, મંગળવાર (તા. ૨૦-૧૦-૧૮૨૮)

આ પ્રમાણે બીજા અનેક આચાર્યો દ્વારા પ્રતિષ્ઠાપિત મંદિરો દેશના વિવિધ ભાગોમાં છે.

આચાર્ય સ્થાપના

ભગવાન શ્રીસ્વામિનારાયણે ગુરુ પરંપરાની બે ગાદીની સ્થાપના કરી. અમદાવાદમાં શ્રીનરનારાયણદેવપીઠ અને વડતાલમાં શ્રીલક્ષ્મીનારાયણદેવપીઠ. વિ. સંવત્ ૧૮૮૨ કાર્તિક વદ ૩ મંગળવાર (ઈ.સ. ૨૮-૧૧-૧૮૨૫) ના દિવસે વડતાલમાં પોતાના બન્ને ભાઈએના પુત્ર શ્રીઅયોધ્યાપ્રસાદજી મહારાજને શ્રીનરનારાયણદેવપીઠના આચાર્યપદે સ્થાપ્યા અને શ્રીરઘુવીરજી મહારાજને શ્રીલક્ષ્મીનારાયણદેવપીઠના આચાર્યપદે નિયુક્ત કર્યા. આજે પણ એ બન્ને આચાર્ય પરંપરા ચાલી આવે છે.

અન્તર્ધાન

ભગવાન શ્રીસ્વામિનારાયણ ગઢપુરમાં દાદાખાચરના દરબારમાં નીમવૃક્ષ નીચે વેદિકા પર વિરાજમાન હતા. આગળ દેશ-દેશના હજારો ભક્તો અને સંતો પણ ઉપસ્થિત હતા. ભગવાન શ્રીસ્વામિનારાયણ સદ્‌ગુરુ શ્રીમુક્તાનંદ સ્વામી, યોગીરાજ શ્રીગોપાળાનંદ સ્વામી, આદિ મહાન સદ્‌ગુરુઓની સામે દૃષ્ટિકરીને બોલ્યા. સ્વામી ! આજ આપ સૌને એક વિશેષ વાત કરવા માટે બોલાવ્યા છે. સ્વામી ! અમે જે પ્રયોજનથી આ પૃથ્વીપર આવ્યા હતા તે બધાં પ્રયોજન પુરાં થઈ ગયાં છે. વૈદિક ધર્મનું પુનરુત્થાન થયું છે, અધર્મનો ક્ષય થયો, ભવિષ્યમાં પણ વૈદિક ધર્મની રક્ષા અને સાધુ પુરુષોની રક્ષા અને તેમના મનોરથ પૂર્ણ થતા રહે તે માટે મંદિરોની સ્થાપના, આચાર્ય પરંપરા,

સંતોની પરંપરા અને સત્શાસ્ત્રોની રચના થઇ છે.જે વર્ષો સુધી ચાલતી રહેશે અને તેના માધ્યમથી ભાગવતધર્મનો દેશ-વિદેશમાં પ્રચાર થતો રહેશે.

આજ સુધી સંતો અને ભક્તોની સહાયથી સમગ્ર સમાજમાં સુધાર થયો છે. આસુરીશક્તિનું પરિવર્તન થયું છે. આજે તે લોકો પણ ધર્મ, અહિંસા, સત્ય નીતિમય જીવન જીવવા લાગ્યા છે. વૈદિકધર્મની સર્વત્ર સ્થાપના થઇ છે. એવી રીતે ભવિષ્યમાં પણ સત્સંગમાં એવી પવિત્રતા અને ધાર્મિકતા ચાલતી રહે તે માટે અમે આચાર્યો અને આપ જેવા મહાન સદ્‌ગુરુ સંતોને આ સંત્સંગની જવાબદારી સોપીને અમે આ લોકથી વિદાય લઈને સ્વધામ જવાનું વિચાર્યું છે.

ભગવાન શ્રીસ્વામિનારાયણની આ વાત સાંભળીને સભામાં બેઠેલા બધા સંતો અને ભક્તોના નેત્રોમાંથી આંસુવહેવા લાગ્યાં. શું અમારા જીવનપ્રાણ આજે અમને છોડીને સ્વધામ ચાલ્યા જશે ? તેના વિના અમારું જીવન નહી રહે. સમગ્ર દરબારમાં શોકનું વાતાવરણ છવાઇ ગયું. સન્નાટો છવાઇ ગયો. દૂર-દૂર ગામોમાં રહેતા હજારો ભક્તોને આ વાતની ખબર મળતાં જ બધા પોતા-પાતાનું કામ-કાજ છોડીને શ્રીજી મહારાજનાં દર્શન કરવા ગઢપુર આવવા લાગ્યા.

ભગવાન શ્રી સ્વામિનારાયણે વિચાર્યું કે જો સંતો અને ભક્તોને આવી સ્થિતિમાં છોડીને આ લોકથી અન્તર્ધાન થઇ જઇશ તો મારા વિના સંતો-ભક્તો પોતાનું શરીર છેડી દેશે. આવું વિચારીને શ્રીહરિએ આચાર્ય. સંતો અને ભક્તોને આશ્વાસન આપતાં કહ્યું - તમે બધા ધીરજ રાખજો અમે આ સત્સંગ છોડીને

ક્યાંય નથી જવાના, હંમેશાં સત્સંગમાં જ રહેશું અને અમારા દ્વારા સ્થાપિત શ્રીનરનારાયણદેવ, શ્રીલક્ષ્મીનારાયણ દેવ, શ્રીગોપીનાથજી મહારાજ આદિની મૂર્તિઓમાં સાક્ષાત્ સદા વિરાજમાન રહિશું. ભક્તોની મનોકામનાઓ પૂર્ણ કરીશું. તમો બધા એક સાથે મળીને અમારી આજ્ઞાનુસાર દેશ-વિદેશમાં વૈદિક ધર્મ, જ્ઞાન, વૈરાગ્ય યુક્ત ભગવાનની ભક્તિ કરતા રહેજો અને કરાવતા રહેજો. જ્યાં સુધી પોતે કરેલાં કર્મનો પૂર્ણ ક્ષય નહી થાય ત્યાં સુધી જીવાત્માને આ પંચભૌતિક શરીરમાં રહેવું પડશે. તેથી અમારા અન્તર્ધાન થયા પછી કોઇ પણ સંત કે ભક્ત પોતાનું શરીર છોડવાનો પ્રયાસ ન કરજો. હું વચન આપું છું કે જે ધર્મ મર્યાદામાં રહેશે તેને અન્ત સમયે અમે સ્વયં અમારાં દિવ્ય દર્શન આપીને અમારી સાથે ધામમાં લઇ જશું. આ વચનને અમે જરુર પાડશું તેથી તમે બધા ધર્મમર્યાદાઓમાં રહીને ભગવાનની ભક્તિમય જીવન વિતાવજો.

આ પ્રમાણે ભગવાન શ્રીસ્વામિનારાયણે ભાગવતધર્મની સ્થાપના કરીને પોતાના અવતારનું પ્રયોજન પુરુ કર્યું અને ગઢપુરમાં પોતાના સંતો -ભકતોને છેલ્લો દિવ્ય સંદેશો આપીને વિ. સંવત્ ૧૮૮૬ જેઠ શુદ ૧૦ બુધવાર (ઈ. સ. ૧-૬-૧૮૩૦)ના દિવસે સ્વયં અંતર્ધાન થયા. આ પ્રમાણે ભગવાન શ્રીસ્વામિનારાયણ કુલ ૪૯ વર્ષ ૨ મહિના ૧ દિવસ આ પૃથ્વી પર રહીને અનેક જીવોનો ઉદ્ધાર કર્યો અને આવનાર નવી પેઢીને પણ સાચો માર્ગ બતાવ્યો.

સમાપ્ત